

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ І
ПРАВОНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

Гуцал Віталій Анатолійович

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ
навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 930.2(075.8)

ББК 63.2я73

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Протокол № 13. від 30 листопада 2023 р.

Рецензенти:

Семенчук С. О. кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарної підготовки та туризму Хмельницького економічного університету

Хоптяр А. А. кандидат історичних наук, науковий співробітник Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник

Сидорук С. А. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України К-ПНУ ім. І. Огієнка

Гуцал В. А. Спеціальні історичні дисципліни : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти зі спеціальностей 014.03 Середня освіта (Історія) за освітньо-професійною програмою Середня освіта (Історія та правознавство), 014.07 Середня освіта (Географія) за освітньо-професійною програмою Середня освіта (Географія. Історія). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 113 с.

Навчально-методичний посібник містить робочу програму з тематичним планом і розподілом годин, плани й методичні поради до семінарських занять, самостійної роботи, завдання модульного контролю, програму іспиту, список основної та додаткової літератури, словник термінів.

УДК 930.2(075.8)

ББК 63.2я73

© Укладач: Гуцал В. А.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Робоча програма навчальної дисципліни.....	5
Плани семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки	13
Рейтингова система оцінювання навчальної діяльності здобувачів вищої освіти університету під час навчальних занять	52
Самостійна робота та методичні поради до самостійної підготовки студентів	58
Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання та методичні поради до їх виконання	61
Методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання	67
Завдання модульних контрольних робіт.....	70
Програма іспиту та методичні рекомендації	99
Список літератури до вивчення курсу.....	107
Словник термінів	110

ВСТУП

Історична наука будує свої висновки на матеріалах, які отримує з різних джерел, які накопичилися за багатовікову історію людства й мають давнє коріння, власні традиції й виступають ефективним засобом пізнання. Такі джерелознавчі галузі знань, що вивчають окремі типи (види) історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження, складають комплекс спеціальних історичних дисциплін. Через можливість виконувати особливі або спеціальні функції, самостійно розв'язувати практичні та методологічні проблеми постійно відбувається поділ старих та відгалуження нових напрямків знань. Їх кількість весь час збільшується, і зараз комплекс нараховує більше 60 різноманітних за змістом предметів. Кожен із них є важливою складовою в системі історичних наук як на фундаментальному, так і на предметному рівнях, дає історичну свої прийоми та методи вивчення й використання джерела, забезпечує необхідні умови для поступального розвитку та об'єктивної оцінки минулого.

Навчально-методичний посібник «Спеціальні історичні дисципліни» розроблений відповідно до курсу «Спеціальні історичні дисципліни», включеного до освітньо-професійних здобувачів вищої освіти зі спеціальностей 014.03 Середня освіта (Історія) за освітньо-професійною програмою Середня освіта (Історія та правознавство), 014.07 Середня освіта (Географія) за освітньо-професійною програмою Середня освіта (Географія. Історія). Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У посібнику вміщено навчальну програму з курсу «Спеціальні історичні дисципліни», тематику семінарських занять із методичними рекомендаціями до них; методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання; методичні вказівки та вимоги до самостійної роботи студентів та індивідуальних науково-дослідних завдань (ІНДЗ); методичні рекомендації та програма іспиту з дисципліни та термінологічний словник.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Зміст робочої програми навчальної дисципліни

Метою студіювання навчальної дисципліни є формування у студентів поглибленого розуміння того, що собою являють такі предмети як хронологія, палеографія, нумізматика, метрологія, сфрагістика, ономастика, археологія, які входять до кола «Спеціальних історичних дисциплін». Відтак здобувач освітніх послуг повинен знати світові системи рахунку часу, орієнтуватися у вимірювальних системах країна старого світу, ознайомитися з письмовими пам'ятками, розуміти особливості розвитку грошової системи, знати історію сфрагістичних пам'яток, розуміти походження назв історичних об'єктів, мати уявлення про сучасні методи дослідження археологічних пам'яток.

Обсяг дисципліни

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни	
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Семестр вивчення	1	1
Кількість кредитів ЄКТС	4	4
Загальний обсяг годин	120	120
Кількість годин навчальних занять	60	16
Лекційні заняття	36	10
Практичні заняття		
Семінарські заняття	24	6
Лабораторні заняття		
Самостійна інд. робота	60	104
Форма підсумкового контролю	екзамен	екзамен

Статус дисципліни - належить до обов'язкових освітніх компонентів професійної підготовки.

Передумови для вивчення дисципліни: «Спеціальні історичні дисциплін» вивчаються у першому семестрі.

Програмні компетентності навчання

Програмні компетентності освітньо-професійної програми «Історія та правознавство» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Згідно з вимогами освітньо-професійних програм підготовки фахівців здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти повинні набути наступних компетенцій:

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки.
Загальні компетентності (ЗК)	ЗК 15. Здатність працювати в міжнародному контексті.
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК)	СК 03.Здатність застосовувати прикладні навички роботи з джерелами, що входять у комплекс спеціальних історичних дисциплін
	СК 16. Оволодіння всіма необхідними знаннями, уміннями, навичками, компетентностями, передбаченими освітньо-професійною програмою.
	СК 18. Вміння формулювати оцінки й версії історичних подій відповідно до загальнолюдських цінностей певного часу та певної групи людей.

Програмні результати навчання

– Вміти використовувати у професійній діяльності спеціальну історичну термінологію, користуватися фаховою науковою літературою та джерелами

Програмні компетентності освітньо-професійної програми «Географія, Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Географія, Історія) галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Згідно з вимогами освітньо-професійних програм підготовки фахівців здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти повинні набути наступних компетенцій:

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки.
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК)	СК 09 Оперування основними і спеціальними методами викладання історії в закладі середньої освіти; знання та практичні вміння створення, зберігання, обробку, вивчення, передавання тощо за допомогою інформаційних (комп'ютерних) технологій.
	СК 10 Здатність застосовувати прикладні навички роботи з джерелами, що входять у комплекс спеціальних історичних дисциплін.
	СК 11 Здатність до аналізу та синтезу джерел та наукових відомостей з історії України та краєзнавства для використання відомостей у практичній професійній діяльності. Володіння основами наукових досліджень у професійній діяльності.

Програмні результати навчання

– Вміння застосовувати базовий поняттєвий, термінологічний, концептуальний апарат географії та історії, їх теоретичні й емпіричні досягнення на рівні, що дозволяє інтерпретувати природно - та суспільно-географічні явища і процеси, пов'язувати та порівнювати різні погляди на проблемні питання. Навики вибору і застосування основних методик та інструментів, які є типовими для різних галузей географії та історії, навики виконувати стандартні виміри і спостереження основних параметрів географічного середовища, необхідні для формування предметних компетентностей з географії та історії в закладах середньої освіти.

Загалом після успішного завершення курсу здобувач освітніх послуг повинен

– **знати:**

- основні системи рахунку часу народів світу;
- давні міри;
- найбільш важливі зовнішні ознаки письмових пам'яток;
- головні тенденції розвитку грошової системи;
- особливості сфрагістичних знаків;
- формування ономастичних традицій;
- сучасні методи дослідження археологічних пам'яток.

– **вміти:**

- перекладати дати на сучасний календар;
- орієнтуватися у давніх вимірювальних системах;
- визначати приналежність письмових пам'яток;
- використовувати монети, як історичне джерело;
- розуміти етимологічні особливості походження історичних назв.
- знати історію сфрагістичних пам'яток;
- проводити сучасні археологічні дослідження.
- застосовувати набуті знання у роботі шкільного краєзнавчого

гуртка.

Програма навчальної дисципліни
Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин денна форма			
	<i>усього</i>	<i>у тому числі</i>		
		<i>лекції</i>	<i>семінарські заняття</i>	<i>самостійна та індивідуальна навчально-дослідна робота</i>
Тема № 1. Історія виникнення й розвитку. Спеціальних історичні дисципліни	7	2	2	3
Тема 2. Способи виміру часу в первісному суспільстві	6	2	1	3
Тема 3. Рахунок часу давніх слов'ян	6	2	1	3
Тема 4. Юліанський і григоріанський календарі	6	2	1	3
Тема 5. Методика перекладу дат	6	2	1	3
Тема 6. Предмет нумізматики і її завдання	7	2	2	3
Тема 7. Грошова система Київської Русі	6	2	1	3
Тема 8. Грошовий обіг в Україні	7	2	1	4

Тема 9. Міри в первісному суспільстві	6	1	2	3
Тема 10. Метрологія Русі IX-XIV ст.	6	1	2	3
Тема 11. Вимірювальні одиниці на українських землях XV-XVIII ст.	8	2	2	4
Тема 12. Історія розвитку письма в давніх цивілізаціях	7	2	1	4
Тема 13. Писемність у східних слов'ян	6	2	1	3
Тема 14. Розвиток кириличного письма	6	2	1	3
Тема 15. Зовнішні ознаки письмових пам'яток XV-XX ст	6	2	1	3
Тема 16. Печатка як історичне джерело	8	2	2	4
Тема 17. Ономастика	8	2	2	4
Тема 18. Прийоми і методи археологічного вивчення пам'яток.	8	2	2	4
Разом годин	120	36	24	60

Програма навчальної дисципліни
Заочна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин заочна форма			
	усього	у тому числі		
		лекції	семінарські заняття	самостійна та індивідуальна навчально-дослідна робота
Тема № 1. Історія виникнення й розвитку. Спеціальних історичні дисципліни	7	1		6
Тема 2. Способи виміру часу в первісному суспільстві	7	0,5	0,5	6
Тема 3. Рахунок часу давніх слов'ян	6,5	0,5		6
Тема 4. Юліанський і григоріанський календарі	7	0,5	0,5	6
Тема 5. Методика перекладу дат	6,5	0,5		6
Тема 6. Предмет нумізматики і її завдання	7	0,5	0,5	6
Тема 7. Грошова система Київської Русі	7	0,5	0,5	6
Тема 8. Грошовий обіг в Україні	6,5	0,5		6

Тема 9. Міри в первісному суспільстві	7	0,5	0,5	6
Тема 10. Метрологія Русі IX-XIV ст.	7	0,5	0,5	6
Тема 11. Вимірвальні одиниці на українських землях XV-XVIII ст.	5,5	0,5		5
Тема 12. Історія розвитку письма в давніх цивілізаціях	7	0,5	0,5	6
Тема 13. Писемність у східних слов'ян	6	0,5	0,5	5
Тема 14. Розвиток кириличного письма	6	0,5	0,5	5
Тема 15. Зовнішні ознаки письмових пам'яток XV-XX ст	5,5	0,5		5
Тема 16. Печатка як історичне джерело	7,5	1	0,5	6
Тема 17. Ономастика	7	0,5	0,5	6
Тема 18. Прийоми і методи археологічного вивчення пам'яток.	7	0,5	0,5	6
Разом годин	120	10	6	104

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ

Семінарські заняття з курсу переслідують мету донести до студентів розуміння того, що собою являють такі предмети, як: хронологія, палеографія, нумізматика, метрологія, ономастика, сфрагістика і методика археологічних досліджень – та яка їхня роль у роботі дослідника над історичними джерелами. Окрім цього, навчити студентів розуміти сутність і призначення "Спеціальних історичних дисциплін"; ознайомити з основними системами рахунку часу народів світу; розвивати навички перекладати дати з давніх на сучасну календарну систему, орієнтуватися в способах вимірювання, що побутували в країнах старого світу й володіти методикою перекладу давніх мір на сучасні; ознайомити з найбільш важливими зовнішніми ознаками письмових пам'яток; розуміти головні тенденції розвитку грошової системи; знати особливості сфрагістичних пам'яток; розуміти етимологію історичних назв, мати уявлення про сучасні методи дослідження археологічних пам'яток, володіти прийомами камеральної обробки археологічних матеріалів, розуміти суть і значення пам'яткоохоронної роботи, дбати про збереження старожитностей. Кожна із перерахованих дисциплін має своє завдання і специфіку, оперує певним видом історичних джерел і своїми методами дослідження, розробляє на своєму матеріалі теоретичні питання, без освоєння яких студент-історик не може успішно оволодівати історичними знаннями, до того ж на сучасному етапі розвитку під впливом швидкої диференціації і інтеграції дисциплін, перецінок багатьох позицій минулого, шлях пізнання історії ускладнився. В зв'язку з цим зростає роль і значення цього курсу.

Семінарське заняття 1
СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН ЯК КОМПЛЕКСУ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ
ГАЛУЗЕЙ ЗНАНЬ

План

1. Історія виникнення комплексу спеціальних історичних дисциплін.
2. Місце спеціальних історичних дисциплін в історичній науці.
3. Розвиток джерелознавчих галузей знань українськими вченими
4. Система спеціальних історичних дисциплін

Запитання для самоконтролю

1. Що зумовило появу спеціальних історичних дисциплін?
2. Коли спеціальні історичні дисципліни набувають наукового обґрунтування.
3. Що спричинило розвиток української історичної загалом та спеціальних історичних дисциплін зокрема?
4. Які українські вчені брали участь у становленні комплексу спеціальних історичних дисциплін?
5. Які історичних товариств та університетів в Україні позитивно вплинула на розвиток спеціальних історичних дисциплін?
6. У чому різниця між спеціальними і допоміжними історичними дисциплінами?
7. Які предмети складають традиційний комплекс спеціальних історичних дисциплін?
8. На які групи діляться спеціальні історичні дисципліни?

Література

Основна

Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк, 1997. 343 с.

Бондаренко Г.В. Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Луцьк : Вежа –Друк, 2015. 424 с.

Гуцал А.Ф. Давні календарі, міри, монети та письмо : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. 208 с.

Історична наука : Термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник. Київ, 2002.

Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник ; [за ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко]. Київ : НКМ ВО, 1992. 350 с.

Савчин М.С. Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995.

Додаткова

Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів ; [І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та інші]. Київ : Либідь, 2008. 520 с.

Специальные исторические дисциплины : Учебное пособие. Киев, 1992.

Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни : Навчальний посібник. Київ. 2010.

Методичні рекомендації

Для студента-історика потрібно розуміти, що хід історичного пізнання неможливий без відповідної джерельної бази, вивчення якої обумовлено багатьма чинниками, пов'язаними із специфікою інформаційного носія. Має значення матеріал речової чи письмової пам'ятки, характер зображень, дата, система вимірювань, сам зміст тексту й багато інших ознак, завдяки яким джерело й стає повноцінним. Розібратися в усіх тонкощах наукового аналізу вченим допомагає низка так званих спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, кількість яких постійно зростає.

Відповідаючи на перше питання, студенти мають ознайомитися з розвитком методів і понять, що стали згодом невід'ємною частиною спеціальних історичних дисципліни, появу яких зумовили практичні потреби. Кожну з таких дисциплін до її наукового обґрунтування можна розглядати як практичну; практичну хронологію (була зумовлена астрономічними спостереженнями та необхідністю обліку часу для виконання сільськогосподарських робіт), практичну дипломатику (зводилася до вивчення основних принципів складання офіційних документів для встановлювати їх достовірність та вдосконалення нових), практичну геральдику (для розпізнання лицарів між собою),

практичну палеографію (була зумовлена увагою до пам'яток античності, що вимагало вміння читати давні тексти на латині, давньогрецькій та давньоєврейській мовах). І лише згодом спеціальні історичні дисципліни набувають наукового обґрунтування.

Під час підготовки другого питання варто розуміти, що спеціальні історичні дисципліни посідають у системі історичних наук особливе місце. Вони своєю різноманітністю предметів вивчення та вироблення методик і технологій дослідження стоять поряд із природничими й технічними науками, а, забезпечуючи зв'язок минулого і сучасного, втягують до наукового пізнання нові джерела, на основі чого можуть формуватися нові напрями й дисципліни. Відтак прямий вихід допоміжних історичних дисциплін на історію свідчить про те, що їх застосування не обмежується лише рамками джерелознавчої критики, а може виконувати спеціальні дослідницькі завдання в дослідженні загальних питань історичного процесу, мають цільове призначення й спираються на різновиди джерел, що вимагає системного підходу до кожної з них.

Розвиток української історичної науки загалом і джерелознавчих галузей знань (третє питання) значною мірою визначалися як суто прагматичними цілями місцевої еліти (вивчення родинних архівів), так і зацікавленням громадськості до археологічних, архітектурних та мистецьких пам'яток. Проте потрібно розуміти, що передумовою до такого соціокультурного й інтелектуального зростання, яке спричинило до національного відродження, що правда в різних регіонах із різною інтенсивністю, сприяв освітній та науковий рівень тих країн, до складу яких входили українські землі: Російської імперії, Речі Посполитої, Австро-Угорщини. Позитивно на розвиток спеціальних історичних дисциплін вплинула діяльність історичних товариств та університетів тощо.

Система спеціальних історичних дисциплін (четверте питання) на початок ХХ ст. усталилася традиційними комплексами (хронологія, метрологія, нумізматика, геральдика, сфрагістика, дипломатика, палеографія), вони викладалися у вишах, а їхні джерельно-інформаційні потенціал використовувався в наукових дослідженнях. У другій половині ХХ ст. активізувалося розроблення теоретико-методологічних проблем спеціальних дисциплін, їхніх класифікаційних моделей, з'ясовувалися специфічні ознаки, місце й роль в історичній науці. Була

визначена інтегративна роль джерелознавства як базової галузі у формуванні комплексної системи спеціальних історичних дисциплін, яка з розвитком історичної науки закономірно призвела до видозміни в системі. Наразі кількість дисциплін постійно збільшується (нині їх понад 60) через виокремлення з їхнього традиційного комплексу таких, що мають власний предмет та об'єкт дослідження й володіють спеціальними методиками дослідження.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 2 **ПЕРШІ СПРОБИ ОБЛІКУ ЧАСУ** **І НАЙДАВНІШІ КАЛЕНДАРІ**

План

1. Історія розвитку хронології як науки.
2. Перші уявлення людства про обіг часу.
3. Типи календарів та принципи їх роботи.
4. Календарі давніх вавілонян, єгиптян, євреїв.
5. Облік часу в Стародавній Греції.
6. Давньоримський календар.

Запитання для самоконтролю

1. Коли виникають перші календарі?
2. Які принципи побудови давніх календарів?
3. Які особливості календаря давніх вавілонян?
4. Що обумовило виникнення сонячного календаря в Єгипті?
5. Якими приладами для визначення часу користувалися греки?
6. Еволюція давньоримського календаря?
7. Що таке цикл Метона?
8. Назвіть дні римського календаря, від яких вівся рахунок у місячному циклі.

Література

Основна

Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк : Вежа – Друк, 2015.

Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс. Київ : Рад. школа, 1963.

Вспомогательные исторические дисциплины : историография и теория. Київ : Наук. думка, 1988.

Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Умань : РВЦ «Софія», 2011.

Історична хронологія. Календарні системи світу: навчальний посібник із спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін ; [автор-укладач О. О. Тарасенко]. Київ : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2004.

Каменцева Е. Хронология. Учебное пособие для студентов вузов. Москва : Аспект Прес, 2003.

Климишин І. А. Календар і хронологія. 5-те вид., доп. Івано-Франківськ. 2002.

Додаткова

Бикерман Э. Хронология древнего мира. Москва. 1975.

Большаков А. М. Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград. 1924.

Буткевич А. В., Ганынин В. Н., Хренов Л. С. Время и календарь. Москва : Наука, 1961.

Ларичев В. Е. Колесо времени. Солнце, Луна и древние люди. Новосибирск. 1986.

Майстров Л. Е., Просвиркина С. К. Народные деревянные календари. Историко-астрономические исследования. Вып. 6. Москва. 1960.

Рачков Л., Чуистова Л. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва : Просвещение, 1982.

Цыбульский В. В. Календари и хронология стран мира. Москва : Просвещение, 1982.

Методичні рекомендації

У першому питанні потрібно з'ясувати, як формувалася хронологія, основним завданням якої є вивчення системи літочислення різних народів.

У другому питанні студентам варто врахувати рівень соціально-економічного та духовного розвитку первісного суспільства як основних факторів, які впливали на сприйняття й розуміння навколишнього світу, і, відповідно, на часову орієнтацію людини, що й призвело до перших примітивних способів обліку часу. Перші календарі появляються ще в період пізнього палеоліту. Це проявилось у нанесенні календарної символіки на предметах побуту, пізніше – у спорудженні різного роду астрономічних об'єктів у вигляді кам'яних конструкцій, земляних насипів тощо.

При вивченні третього питання цієї теми варто пам'ятати, що з розвитком людства й виникненням перших цивілізацій вимоги до рахунку часу зростають. Виникають місячні, сонячні й місячно–сонячні календарі. Студенту необхідно чітко уяснити різницю між ними.

Готуючи четверте питання, студенти особливу увагу мають звернути на обставини виникнення календаря у вавилонян, єгиптян, євреїв.

У наступному питанні – на причини розходжень у давньогрецьких календарних системах різних міст, на специфіку рахунку днів протягом місяця, способи датування подій.

Підготовка до шостого питання допоможе зрозуміти суть і структуру давньоримського календаря, простежити його еволюцію, зміни назв місяців. З цією метою рекомендовано опрацювати книгу Бікермана Е. «Хронология древнего мира».

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 3
ВИНИКНЕННЯ СУЧАСНОГО КАЛЕНДАРЯ
ТА ЙОГО НЕДОЛІКИ

План

1. Прийняття Юліанського календаря та впровадження його в країнах Європи.
2. Григоріанський календар та поширення його в світі.
3. Особливості літочислення на українських землях.
4. Недоліки сучасного календаря.
5. Новітні проекти календарної реформи.
6. Методика визначення і уточнення дат.

Запитання для самоконтролю

1. Коли було запроваджено Юліанський календар?
2. Яку похибку допускав Юліанський календар?
3. В чому полягає різниця між Юліанським і Григоріанським календарем?
4. Що таке ультраберезневий, березневий та вересневий початок року на Русі.
5. Що таке індікти?
6. Що таке вруцелето?
7. Коли Григоріанський календар почав побутувати в Україні?
8. Що потрібно зробити, щоб перевести дату на візантійську еру?

Література

Основна

Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. Луцьк : Вежа – Друк, 2015

Володомов Н. В. Проект постійного всемирного календаря. Природа. 1969. № 9.

Історична хронологія. Календарні системи світу : навчальний посібник із спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Автор-укладач О. О. Тарасенко. Київ : КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2004.

Заремба С. З. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень. Український історичний журнал. 1974. № 2.

Зубов В. П. Кирик Новгородец. Учение им же ведати числа всех лет. Историко-математические исследования. Вып. 6. 1958.

Купчинський О. Перші датування документів за Григоріанським календарем в державних установах України XVI ст. Записки НТШ. 1991. Т. ССХХІІ.

Килимник С. Український рік. Кн. 1–2. Київ : Обереги, 1994.

Кись Я. П. Хронология письменных памятников Западно-Украинских земель в XIV–XVIII вв. Историчні джерала та їх використання. Вип. 1. Київ. 1964.

Марченко Г. Є. Обсерватория-календарь у с. Долиняны. Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 31. 1991.

Лазаревский Я. М. Старинные польско-русские календари. Киев. 1990.

Перехрест О. Г. Исторична хронологія. Черкаси : Відлуння, 1999.

Скуратівський В. Погостини, або дванадцять мандрівок у глибину століть. Київ : КМ-БУКС, 1990.

Скуратівський В. Дідух. Свята українського народу. Київ : Освіта, 1995.

Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар. Київ : Мистецтво, 1992.

Додаткова

Беседен В. И., Сафонов И. Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. Российская археология. 1996. №2.

Буткевич А. В., Зеликсон М. С. Вечные календари. Москва. 1984.

Горбачевский Н. И. Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583–2324 по григорианскому счислению. Вильна. 1869.

Горбачевский Н. И. Краткие таблицы, необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот Западного края России и Царства Польского. Вильна, 1867.

Головацкий Я. Ф. Книга о новом календаре, напечатанная в Риме в 1596 г. Санкт-Петербург. 1877.

Каменцева Е. Хронология. Учебное пособие для студентов вузов. Москва : Аспект Прес, 2003.

Куликов С. Нить времён. Малая энциклопедия календаря с заметками на полях газет. Москва : 1991.

Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва : ВЛАДОС, 2015.

Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б. Вспомогательные исторические дисциплины. Москва : Владос, 2000.

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Київ : Обереги, 1995.

Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология Руси. Москва. 1997.

Свердлов М. Б. Изучение древнерусской хронологии в русской и советской историографии. Вспомогательные исторические дисциплины. Т. 5. Ленинград. 1973.

Селешников С. И. История календаря и его предстоящая реформа. Ленинград : Лениздат, 1970.

Методичні рекомендації

Розглядаючи перше питання, потрібно з'ясувати причини, які викликали потребу створення Юліанського календаря, його внутрішню й зовнішню структуру, відзначити зростання авторитету християнства й роль останнього в поширенні календаря на європейській території. Водночас варто пам'ятати про його недоліки, зокрема про помилку, яка набігає в облік часу через різну тривалість календарного й сонячного року, що згодом викликало потребу виправлення Юліанського календаря.

У другому питанні треба акцентувати увагу на тій ситуації, яка склалася з рахунком часу на період другої половини XVI ст. і тій активності, яку проявили представники католицької церкви з метою реформувати календар. Варто ознайомитися зі змістом спеціальної булли папи Григорія XIII, виданої з цього приводу і розібратись у тих змінах, які були внесені в новий календар, що став називатися Григоріанським. Під час уважного знайомства зі старим і новим календарями (стилями), порівнянні одного з другим, стане зрозумілим,

що різниця між ними полягає в неоднаковій кількості високосів на період у 400 років.

Облік часу на українських землях (третє питання) не був стабільним. Тут студенту потрібні будуть знання з курсу історії України, особливо ясне бачення тих політичних процесів, які відбувалися на українських теренах, починаючи з доби Київської держави та в наступні часи. Оскільки доля України більше всього була пов'язана з Річчю Посполитою, а згодом з Росією, які мали різні календарні системи (григоріанську і юліанську відповідно) то й українська офіційна хронологія залежала від них. Окрім того, не можна забувати й позицію православної церкви, яка, незважаючи ні на що, завжди твердо дотримувалася норм юліанського календаря, що змушує нас констатувати використання навіть в нинішній Україні фактично двох стилів – нового і старого.

Четверте питання вимагає повного засвоєння фактажу перших двох. Лише тоді студент зможе вільно орієнтуватися в матеріалі та аналітично й самостійно визначити ті недоліки, які притаманні сучасному календарю.

У наступному (п'ятому) питанні необхідно запропонувати шляхи виправлення календаря, залучивши напрацювання, які мають відповідні міжнародні організації. Варто звернути увагу на заходи, проведені з цього приводу, які існують думки та що заважає втілити реформу в життя. Рекомендовано зупинитися на характеристиці двох нових проєктів календаря – тринадцятимісячному й дванадцятимісячному.

Шосте питання стосується втілення методів хронології на практиці. Студенту необхідно оволодіти методикою перекладу на сучасний рахунок часу дат, виражених іншими календарними системами, враховуючи різницю в ерах, протяжності року й інші особливості, які відрізняють літочислення одного народу від іншого. При уточненні дат вітчизняної історії беруться до уваги вказівки на індікти, церковні свята, буквені позначення днів тижня (вруцелето), астрономічні явища тощо.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 4
ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ (VI СТ. ДО Н. Е. – VII СТ. Н. Е.)

План

1. Монета як історичне джерело.
2. Нумізматичні дослідження в Україні.
3. Монети Ольвії, Херсонесу і Боспорського царства.
4. Дискусія з приводу використання східними слов'янами римських монет.
5. Перший безмонетний період у східних слов'ян.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть дослідників, які займалися нумізматичними дослідженнями.
2. Які причина появи грошей?
3. Що таке нумізматична термінологія?
4. Які монети античних міст Північного Причорномор'я ви знаєте?
5. Коли з'явилися на територіях України перші монети?
6. Які монети в східних слов'ян вперше використовувалися для торгівлі?
7. Коли почався перший безмонетний період?
8. У чому полягає дискусія щодо монет у давніх слов'ян?

Література

Основна

Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. Киев : Наукова думка, 1977.

Анохин В. Монетное дело Боспора. Киев : Наукова думка, 1986.

Анохин В. Монеты античных государств Северо-Западного Причерноморья. Киев : Наукова думка, 1989.

Брайчевський М. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959.

Булатов С. Антична нумізматика. Загальні проблеми античної нумізматика. Ч. I. Одеса. 2005.

Зварич В. Нумізматичний словник. Львів : Вид-во Львівського університету, 1972.

Карышковский П. О. Монеты Ольвии : Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев : Наукова думка, 1988.

Нечитайло, В. В. Михайлов С. Л. Каталог античных монет Скифии, Березани, Никония, Тиры, Керкениды. Киев : Изд-во Киев, 2000.

Шуст Р. Нумізматика : історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ : Знання, 2007.

Додаткова

Анохин В. А. История Боспора Киммерийского. Киев : Одигитрия, 1900.

Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. Москва : Инфра-МРИОР, 2013.

Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. Москва : Издательство АН СССР, 1961.

Потин В. М. Введение в нумизматику. Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. Т. 26. Ленинград : Искусство, 1986.

Методичні рекомендації

Вивчення цієї теми варто розпочати із з'ясування причин, які обумовлюють появу монет і грошового обігу, з розуміння того, що являє собою монета як історичне джерело, які сторони соціальних, економічних, політичних, культурних процесів минулого вона приховує в собі.

Під час опрацювання другого питання про нумізматичні дослідження в Україні необхідно ознайомитися з основними досягненнями в цій сфері таких вчених, як: В. Анохін (праці з античної нумізматика), М. Браїчевський (вивчення римських монет), В. Зварич, М. Котляр (роботи з української нумізматика) і інші.

Розглядаючи третє питання, студенти мають знати, що перші монети на території України з'явилися в античних містах Причорномор'я й були поширені переважно там. Торгівля ж греків з лісостеповими племенами мала обмінний характер без використання грошей. Але коли слов'янське суспільство піднялося в перших століттях

нашої ери на вищий рівень економічного розвитку, це підготувало його до сприйняття грошей. Не маючи своєї монетної системи, воно використовувало римську. Про це йдеться в четвертому пункті плану. Проте деякі дослідники висловлювали сумнів у тому, чи були римські монети повноцінними грошима в слов'ян. Студент має знайти для заперечення цієї тези, як такої, що не витримує ніякої критики, переконливі аргументи.

У цьому допоможе й розгляд п'ятого питання, у якому треба обгрунтувати причини зникнення монет у післячерняхівський період. Відповідь може бути знайдена в порівняльній характеристиці соціально-економічного стану суспільства на різних стадіях його еволюції, зокрема в час так званих безмонетних періодів, коли із занепадом виробництва зникають і гроші.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 5 **ГРОШОВИЙ ОБІГ НА УКРАЇНСЬКИХ** **ЗЕМЛЯХ У VIII–XX СТ.**

План

1. Монетна система Руської держави IX–XI ст.
2. Другий безмонетний період та відновлення монетної чеканки у руських князівствах в другій половині XIV ст.
3. Монетна система України XV–XVI ст.
4. Закономірності грошового обігу на українських землях XVII–XIX ст.
5. Становлення української грошової системи в період революції 1917–1921 рр.
6. Розвиток грошової справи за часів незалежності.

Запитання для самоконтролю

1. В чому полягає суть наукової дискусії щодо випуску грошей Київською Руссю?
2. Які монети були в обігу на території Київської Русі?

3. Причини другого безмонетного періоду.
4. Коли відновлюється чеканка на Русі?
5. Які монети використовувались на Українських землях в XV–XVII ст?
6. Як впливала відсутність української державності на грошове господарство?
7. Якими були результати запровадження грошей УНР?
8. Що собою являла грошова реформа 1996 р.

Література

Основна

Гай-Нижник П. П. Марки-шаги – грошові знаки України 1917–1920 років. Фінанси України. 1997. № 4.

Гай-Нижник П. Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду у 1918 р. Київська старовина. 2007. № 2.

Голиш Г., М. Основи нумізматики : навчальний посібник. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2002.

Василик О. Д. Грошова реформа як метод фінансової стабілізації. Фінанси України, 1996, № 7.

Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева О. Гроші в Україні : факти і документи. Київ : Фірма «ARS-Ukraine», 1998.

Дорофеева Н. Комаринська З. З історії грошей України. Київ : Національний банк України, Львівський банківський інститут, 2000.

Загребя М. Монети України 1992–2017 рр. Київ. 2018.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматики : Довідник. Тернопіль, Львів : Львів держ. ун-т. ім. І. Франка, 1998.

Зварич В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1966. Вип. 2.

Зварич В. Нумізматичний словник. Львів : Вид. ун-ту, 1972.

Лопата В. І. Надії та розчарування, або метаморфози гривні. Київ : Дніпро, 2000.

Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971.

Котляр М. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1981.

Нечитайло В. В. Каталог монет украинских княжеств XIV– начало XV ст. Киев. 2011.

Казakov Б. И. Благородные металлы служат человеку. Москва : Металлургия, 1973.

Котляр М. Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Український історичний журнал. 1963. № 1.

Петрик О. Історія монетарного розвитку в Україні. Вісник НБУ. 2007. № 1.

Специальные исторические дисциплины : Учебное пособие ; [под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко]. Киев, 1992.

Спасский И. Г. Анализ технических данных в нумизматике. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 39. Москва. 1951.

Шуст Р. Нумізматика : історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ : Знання, 2007.

Додаткова

Базилевич К. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве 1662 г. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1936.

Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. Москва : Изд-во АН СССР, 1962.

Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. Санкт-Петербург : Искусство, 1993.

Потин В. М. Нумизматика и памятники архитектуры. Культура средневековой Руси. Сборник статей. Ленинград. 1974.

Рябцевич В. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв. Нумизматика и сфрагистика. Т. 2. 1965.

Спасский И. Русская монетная система. Ленинград : Издательство Государственного Эрмитажа, 1970.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва : Языки славянских культур, 2009.

Методичні рекомендації

Заняття має на меті засвоєння студентами основних етапів розвитку монетної системи України, починаючи з Київської Русі (перше питання). Найважливіші моменти грошового обігу цієї епохи детерміновані багатьма факторами, від дії яких залежало грошове господарство країни. Вияснення причин, результатом дії яких було виникнення таких факторів, їхньої суті й наслідків, дасть відповіді на питання включені до плану. Необхідно знати, що в Київській державі використовувалися монети кількох видів. Серед них арабські дирхеми, візантійські соліди й міліарісії, західноєвропейські динарії та свої власні – златники й срібляники. Треба замислитися над тим, чим пояснюється така строкатість монетного обігу і яке значення місцевої чеканки.

У другому питанні має розглядатися суть безмонетного періоду на Русі XII– першої пол. XIV ст. його причини й наслідки та початок нового витка в монетному виробництві із середини XIV ст., коли після татаро-монгольської навали й феодалної роздробленості знову відновлюється власне карбування, яке, проте, не змогло протистояти експансії великої кількості західноєвропейської монети, що стала надходити в кінці XIV ст. – початку XV ст. Цікаво, що на Поділлі у м. Смотричі був один із центрів карбування монет у другій половині XIV ст., про що стало відомо зовсім недавно.

Відповідаючи на третє питання варто наголосити на умовах іноземного панування в Україні у XV–XVI ст., що спричинило зростання асортименту монет переважно польських і литовських. Основним номіналом був гріш, з другої половини XVI ст. з'являється популярний у Європі талер. Після відходу до Москви у 1503 р. Чернігово-Сіверщини відчутним стає приток російської монети.

У четвертому питанні доцільно звернути увагу на те, що у XVII ст. грошове господарство України значно зросло. Найбільш розповсюдженими були монети Речі Посполитої, Бранденбурзько-Пруської держави, Прибалтійських земель, підкорених Швецією. З початку XVIII ст. Лівобережна Україна попадає в залежність від російської грошової системи. В той же час на ринках Правобережжя переважали польсько-литовські монети. У XIX ст. у грошовому обігу України поступово виходять на перше місце монети Російської імперії. Випуск власних монет Україна відновила лише у 90-х роках XX ст. Для

засвоєння теми допомогу нададуть посібники Н. Дорофєєвої і З. Комаринської «З історії грошей України», Р. Шуста «Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні»

Під час підготовки п'ятого питання треба розуміти всю складність політичної і соціально-економічної обстановки, яка склалася на період 1917–1921 рр. Українською Центральною Радою серед багатьох інших нагальних проблем порушується питання забезпечення ринку необхідною кількістю своїх грошей. Важливим буде ознайомитися із змістом Закону від 1 березня 1918 р. та. Законом від 4 січня 1919 р. Всі гроші іноземних держав вилучалися з обігу. Українська валюта зміцнилася, але успішному завершенню реформи завадило погіршення політичної ситуації. При підготовці до цього питання допоможуть праці П. Гай-Нижника

Переломним пунктом в історії України стало проголошення її незалежності в серпні 1991 р (шосте питання). Варто звернути увагу на те, що вже на самому початку існування Української незалежної держави велася підготовча робота щодо впровадження власних повноцінних грошей, зокрема й монет, чеканку яких було налагоджено на Луганському верстатобудівному заводі у 1992 р. Випускалися номінали в 1, 2, 5, 10, 25 і 50 копійок. Згодом у Києві було відкрито сучасний Монетний двір, і у зв'язку з помітним покращенням економічної ситуації стало можливим із вересня 1996 р. провести грошову реформу: запровадити в обіг гривню – національну грошову одиницю. З того часу, окрім звичайних монет, випущено біля 1000 пам'ятних і ювілейних.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 6 **ВИМІРЮВАЛЬНІ СИСТЕМИ** **СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У І ТИС. Н. Е.**

План

1. Розвиток мір і соціально-економічний фактор.
2. Археологічні відомості про способи вимірювання в давні часи.
3. Основні вимірні одиниці Київської Русі.

4. Вплив на метрологічну систему Русі політичних й економічних процесів XII–XIII ст.

Запитання для самоконтролю

1. Коли і чому з'являються перші міри?
2. Що лежало в основі вимірювальної системи?
3. Назвіть пам'ятки археології, на яких знайдено мірні артефакти.
4. Які міри довжини використовувалися на Русі?
5. Назвіть міри площі на Русі.
6. На чому базувалися міри ваги давньоруської держави.
7. Для чого використовувалися «вавілони».
8. Вплив феодальної роздробленості Русі на розвиток мір.

Література

Основна

Войцехівська І. Джерела історичної метрології: аналіз первісників та зіставлення даних. Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Вип. 11. Київ. 2004.

Герасименко Н. Наукові праці про європейські міри в Україні. Історіографічні дослідження в Україні : Збірник. наук. праць. 2016. Вип. 26.

Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождения в Северном Причерноморье. Археология и история Боспора. Симферополь. 1952.

Додаткова

Каменцева Е., Устюгов Н. Русская метрология. Москва : Высш. школа, 1975.

Молчанова Л. А. Народная метрология : (К истории народных мер длины). Минск : Наука и техника, 1973.

Калинина В. Н. Меры и страны. Калининград : Янтарный сказ, 2003.

Петрушевский Ф. И. Общая метрология. Санкт-Петербург. 1849.

Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих. Советская археология. 1957. № 1.

Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI–XIV вв. Советская этнография. 1949. № 1.

Симонов Р. А. Хронология и метрология Древней Руси в свете новых памятников математической культуры. Вспомогательные исторические дисциплины : классическое наследие и новые направления. Материалы XVIII научной конференции. Москва. 2006.

Черепнин Л. В. Русская метрология. Москва. 1944.

Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии XI – начала XX в. Москва. 1990.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья (домонгольский период). Москва. 1956.

Методичні рекомендації

Робота над історичними документами не може бути успішною без певного мінімуму знань з історичної метрології, що вивчає історію складання систем мір, назви одиниць виміру, співвідношення різних мір минулого, тобто одиниці виміру в їх історичному розвитку. З прогресом людського суспільства виникли землеробство, скотарство, найпростіші ремесла. Практична діяльність людей вимагала вивчення природи, що їх оточувала, а це вело до появи найпростіших форм обліку й вимірювання. Сюди відносяться міри лінійні, квадратні, кубічні, місткості та інші. Вивчення вказаної теми рекомендується розпочати з в'ясування тих обставин соціально-економічного змісту, від яких залежить розвиток мір, які політичні й інші явища впливають на це, як і чому міняється державна метрологічна політика тощо. Щодо питань, що винесені на практичні заняття, то бажано мати уявлення про міри, які склалися в давнину (перше питання), коли з'явилася необхідність у вимірюванні відстаней, наділів землі, пасовищ, житла, сипких та рідких тіл. Оскільки спеціальних приладів для такого вимірювання не існувало, використовувалися частини людського тіла.

У другому питанні важливо зрозуміти, яку інформацію про давні міри надає археологія й інші науки, як на підставі залишків археологічних об'єктів можна судити про характер мір, які служили під час їх будівництва, які артефакти, що могли застосовуватися для вимірювань, трапляються при розкопках.

Під час розгляду третього питання варто вяснити, як складалася вимірювальна система Київської Русі, як вона реагувала на перемини в економічному й політичному житті, що про це говориться в писемних джерелах таких, як: «Правда Руська», «Повість врем'яних літ» «Киево-Печерський Патерик» та ін., яку роль виконували в будівельній справі «вавілони». До того ж буде карисним ознайомися з роботами Б. Рибаківа.

У четвертому питанні мова йтиме про ті зміни, які сталися у вимірювальній системі в період роздробленості колишньої єдиної країни, коли перервалися економічні, політичні та культурні зв'язки і це привело до децентралізації мір, їхньої відособленості й складенню на окремих територіях своїх стандартів.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 7 **МЕТРОЛОГІЯ УКРАЇНИ XV–XIX СТ.**

План

1. Політична обумовленість метрологічної системи України епохи пізнього середньовіччя і нового часу.
2. Міри Лівобережної України.
3. Міри Правобережжя.
4. Міри західних областей України.
5. Історія створення та впровадження метричної системи.

Запитання для самоконтролю.

1. Які міри площі використовувалися на території Лівобережної України?
2. Назвіть міри ваги на території Лівобережної України.
3. Назвіть і міри рідких тіл Правобережжя.
4. Назвіть міри площі Правобережжя.
5. Які міри площі побутували в Західних областях України?
6. Як впливала російська імперія на українську метрологічну систему?

7. Якою була залежність української метрології від сусідніх держав?
8. Чи завершився процес формування метричної системи?

Література

Основна

Герасименко Н. О. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 140.

Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. Український історичний журнал. 1989. № 2.

Герасименко Н. О. З історії української метрології : міри об'єму збіжжя й меду. Український історичний журнал. 2014. № 4.

Закон України „Про метрологію та метрологічну діяльність”.

Єрофієв І. Н. Роботи з метрології. Харків. 1927. Ч. 2.

Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. 1961. № 2.

Сидоренко О. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1975.

Додаткова

Неселовский О. З. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології). Записки Кам.-Под. Інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський. 1926. Т. I.

Сидор Б. И. Меры в документальных материалах XVIII–XIX вв. Черновицкого областного государственного архива. Історичні джерела та їх використання. Київ. 1996. Вип. II.

Сидоренко О. Про стан вивчення української метрології. Український історичний журнал. 1970. № 5.

Чертов А. Г. Международная система единиц измерения. Москва : Высшая школа, 1963.

Методичні рекомендації

Розглядаючи перший пункт плану, варто розуміти, що втрата Україною своєї державності й розчленування її земель сусідніми державами від'ємно впливали на формування єдиної системи мір.

У наступних трьох питаннях увага має бути зосереджена на окремих територіях, які в метрологічному відношенні мали свої особливості. На Лівобережжі вже з XVI ст. все більше поширюються російські міри. На Правобережжі побутували польсько-литовські міри фактично аж до 1835 р. коли в Росії прийняли відповідний закон. Населення західних областей після відходу до Австрії в кінці XVIII ст. стало залежним від вимірювальної системи цієї держави. На сьогодні краще вивчені вимірювальні системи Лівобережжя, переважно завдяки роботам Н. Герасименко та О. Сидоренко. Але на жаль, поки що немає єдиного цілісного дослідження з вітчизняної метрології, тому варто звертатися до окремих статей, які містять не повну інформацію, але дають загальне уявлення про українські міри. Для кращого розуміння проблеми доцільно ознайомитися з регіональними дослідженнями вчених таких, як: А. Лобко, А. Неселовського (міри сипких речовин Поділля), К. Соханевича (міри сипких речовин Поділля і червоноруських земель), І. Єрофієва (питання української метрології від часів Давньоруської держави до кінця XVIII ст.), Б. Сидора (буковинські міри) і ін.

Відповідаючи на п'яте питання, потрібно розглянути історію створення в кінці XVIII ст. у Франції універсальної метричної системи, яка базувалася на десятизначних числах. Впровадження нових мір розтягнулося на століття та продовжується й в наш час.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 8

ЗОВНІШНІ ОЗНАКИ НАЙДАВНІШОГО ПИСЬМА

СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

План

1. Питання про писемність у східних слов'ян у дохристиянський період.
2. Давньослов'янські азбуки та проблема їх походження. Кирило і Мефодій.
3. Розвиток графіки кирилиці. Устав.

4. Зовнішні ознаки письмових пам'яток XI–XIV ст. Найдавніші рукописні книги.
5. Графічні особливості півуставу.
6. В'язь і тайнопис.
7. Мініатюра, орнамент і філіграні.

Запитання для самоконтролю

1. Які найдавніші свідчення про писемність східних слов'ян?
2. Яку роль зіграли в розвитку слов'янського письма Кирило і Мефодій?
3. Чим відрізняється кирилиця від глаголиці?
4. Які фактори вплинули на розвиток письма у східних слов'ян?
5. Як видозмінювалось написання кирилических букв?
6. Назвіть хронологічні рамки побутування в'язі.
7. Які орнаментальні стилі ви знаєте?
8. Коли з'явилися філіграні?

Література

Основна

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : КМ Академія, 1998.

Высоцкий С. Средневековые надписи Софии Киевской XIV–XVII вв. Киев : Наукова думка, 1976.

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995.

Кісь Я. П. Палеографія : Навчальний посібник. Львів : Вид-во Львівського університету, 1975.

Кріль М. Основи палеографії. Київ : ІСДО, 1995.

Логвин Г. З глибин : Давня книжкова мініатюра XI–XVIII ст. Київ : Дніпро, 1974.

Німчук В. В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. Київ : Наукова думка, 1983.

Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. Київ, 1963.

Пронштейн А. П. Развитие графики кирилловского письма. Ростов на Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1987.

Різник М. Письмо і шрифт. Київ : Вища школа, 1978.

Спеціальні історичні дисципліни : навч. Посібник ; [за ред. В.О.Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко]. Київ : НКМ ВО, 1992.

Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XIII ст. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003.

Додаткова

Карский Е. Славянская кирилловская палеография. Москва : Наука, 1979.

Леонтьева Г. Палеография, хронология, археология, геральдика. Москва : Владос, 2000.

Свирин А. Н. Древнерусская миниатюра. Москва : Искусство, 1950.

Столярова Л. В., Каштанов С. М. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.). Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010.

Уханова Е. В. У истоков славянской письменности. Москва : Муравей, 1998.

Методичні рекомендації

При вивченні вказаної теми студенту під час підготовки до першого питання варто звернути увагу на залежність зовнішніх ознак письма від тих прогресивних змін, які супроводжують людство в усіх сферах його діяльності. Потрібно ознайомитися з тими матеріалами про давнє письмо, які відомі нам за даними археології. Рівень соціально-економічного й культурного розвитку накладає відбиток на стан писемності, визначає її особливості.

Говорячи в другому питанні про письмо східних слов'ян, необхідно знати, якими азбуками вони користувалися, хто й коли ці абетки створив, яка роль у цьому процесі слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Необхідно розібратися, яке ставлення науки до порушеної проблеми.

Далі в третьому питанні потрібно зупинитися на характеристиці таких ознак письма, як зміна зовнішнього вигляду знаків кирилиці, показати в чому особливості уставного письма, його раннього й пізнього варіантів, охарактеризувати матеріал, знаряддя письма.

Під час підготовки до четвертого питання студент має з'ясувати, що служило матеріалом для письма XI–XIV ст, якими були знаряддя, орнамент, дати характеристику найдавнішим рукописним книгам східних слов'ян «Остромирово Євангеліє», «Ізборник Святослава» та ін.

Наступне питання вимагає розуміння особливостей такого виду письма, як півустав, причин його появи. Треба зазначити ту роль, яку зіграли у виробництві паперу найстаріші українські папірні Янівська, Буська і Брюховецька на Львівщині, Левочівська на Закарпатті.

Значне зосередження уваги вимагається й під час опрацювання таких питань, як в'язь і тайнопис, які обговорюються в шостому питанні. Студенту треба знайти відповіді на питання, коли з'явилася в'язь, як вона еволюціонувала, що таке показник в'язі, яке значення тайнопису для розумінні палеографічних особливостей письма.

В останньому питанні студент має простежити взаємозв'язки руської мініатюри з візантійською та південнослов'янською, водночас підкреслити її самобутність. При характеристиці орнаменту вказати на різницю між заставками й ініціалами, рослинним і геометричним орнаментом, плетеним і тератологічним. Характеризуючи водяні знаки на папері. Варто підкреслити, що вперше філіграні появились в Італії 1282 року, вони несуть цінну інформацію щодо авторства документу, часу й місця його написання. Необхідно бачити особливості українських філіграней їх складових частин – емблемної і літерної, вказати на ґрунтовні дослідження українських філіграней та альбоми з їх зображеннями директора ЦДІА України у м. Львові Ореста Мацюка. Особливої уваги заслуговують його монографії «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» та «Історія українського паперу».

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 9

СКОРОПИСНЕ ПИСЬМО ТА ДРУКАРСТВО

План

1. Етапи розвитку українського скоропису.
2. Гражданський шрифт.
3. Друкарство і його вплив на мистецтво книги.
4. Палітурна справа і книжні формати.
5. Палеографічний метод і прийоми вивчення писемних джерел.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи розвитку українського скоропису?
2. Значення палеографічних ознак для датування текстів?
3. Яка роль палеографічних дослідження для історика?
4. Які ви знаєте матеріал для письма у Київській Русі?
5. Коли розпочалося в Україні виробництво власного паперу?
6. Коли в Україні з'явився гражданський шрифт?
7. Які існували книжні формати?
8. Хто винайшов перший друкарський верстат?

Література

Основна

Ефимов В. В. Переплетная мастерская в школе и дома. Киев : Радянська школа, 1979.

Запаско Я. П. Орнамент. Оформлення української рукописної книги. Київ, 1960.

Ісаєвич. Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.

Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. Москва. 1965.

Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651). Київ : Друкарня УАН, 1923.

Логвин Г. З глибин : Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ : Дніпро, 1990.

Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. Київ. 1924.

Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). Київ : Наукова думка, 1974.

Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. Київ : Наукова думка, 1974.

Додаткова

Здориков А. К. Переплетное дело. Москва : Искусство, 1956.

Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография Москва : Наука, 1979.

Клепиков С. А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX вв. Москва : Всесоюзная книжная палата, 1959.

Леонтьева Г. А. Палеография. Хронология. Археография. Геральдика : учеб. пособие для студ. вузов. Москва : Владос, 2000.

Муравьев А. В. Палеография. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. Москва : Издательство Московского университета, 1963.

Тихомиров М. Н., Муравьев А. В. Русская палеография. Москва : Высшая школа, 1982.

Щепкин В. Н. Русская палеография. Москва : Аспект Пресс, 1999.

Методичні рекомендації

Варто зауважити, що порівняно з російською палеографією питання української палеографії розроблені недостатньо.

За часів царизму, коли панувала великодержавна монархічна ідеологія, вивченню особливостей українського письма не надавалося належної уваги.

В кількох виданнях лише було зроблено спробу видати фотокопії з автографів українських діячів. Перший крок у справі наукової розробки української палеографії був зроблений істориком І. Каманіним. В праці «Палеографический изборник южнорусского письма» він проаналізував і надрукував фотокопії 80 найбільш характерних зразків українського письма. В радянський період із небагатьох палеографічних праць варто згадати роботи відомого знавця українських стародавніх рукописів С. І. Маслової.

Поступово в писемності з'явилися характерні особливості, які складають український скоропис. Він пройшов такі основні етапи розвитку: Перший – охоплює XV – середину XVI ст. В накресленні букв відчутний ще півуставний стиль. Другий етап припадає на середину XVI – середину XVII ст., стають відомими такі центри письма, як: Київ, Луцьк, Львів, Острог, де виробляються свої стилі. З середини XVII ст. розпочинається третій етап, який у зв'язку з політичною ситуацією під кінець XVIII ст. підпадає під вплив російського.

У другому питанні потрібно дати визначення поняття “громадянський шрифт”, звернути увагу на історичні передумови його виникнення та еволюції, підкреслити, що вперше його застосував у друкарстві митрополит Київський Петро Могила та остаточно запровадив у Московському царстві Петро I у 1708–1710 роках для друку світських видань. Доцільно звернути увагу на найбільш типові почерки, графіку літер, використання розділових знаків, вплив таких осередків книгописання, як: Київ, Галич, Володимир, Холм, Острог, Новгород-Сіверський.

У третьому пункті плану необхідно розглянути такі питання: загальна історія українського друкарства, друкарство на Поділлі і на інших землях України, найперший друкар українських книжок – Швайпольт Фіол, перший «руський» друкар Франциск Скорина, Іван Федоров – фундатор постійного друкарства на українській землі.

У четвертому питанні розглядаються проблеми палітурної справи й книжних форматів, які несуть цінну інформації для палеографа. Тут має значення й порода дерева, з якої виготовлено обкладинку, і характер тиснених візерунків, і спосіб зшивання листів, і інші ознаки, які змінювалися з часом.

Майбутні науковці, освітяни повинні оволодіти методами практичного використання палеографічних знань (п'яте питання) для уточнення дати рукопису, його автентичності, проведення всестороннього палеографічного аналізу. З цією метою потрібно ознайомитися з посібниками В. Щепкина «Учебник русской палеографии», Л.Черепнина «Русская палеография», Г. Леонтьевой «Палеография, хронология, археография, геральдика».

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 10

СФРАГІСТИКА

План

1. Місце сфрагістики серед допоміжних історичних дисциплін.
2. Походження печаток і їх функції в суспільстві.
3. Зовнішній вигляд печаток і матеріал для них.
4. Стан вивчення української сфрагістики.
5. Значення печаток для джерелознавчого аналізу.

Запитання для самоконтролю

1. Вкажіть причини й час появи печаток.
2. Яким чином печатки виступають як історичне джерело?
3. Що таке печатки-відбитки і печатки-матриці?
4. Назвіть категорії власників давньоруських печаток.
5. Які вчені досліджували сфрагістичні пам'ятки?
6. Які типи печаток ви знаєте?
7. Які ви знаєте печатки українського козацтва?
8. Що ви знаєте про сфрагістичну систему незалежної України?

Література

Основна

Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, Вып. 1–3. Киев. 1899–1914.

Ватуля Б. С. З історії української радянської сфрагістики. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1964. Вип. 1.

Гавриленко В. Українська сфрагістика : Питання предмета та історіографії. Київ : Наукова думка, 1977.

Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1964. Вип. 1.

Маркевич О. В. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури. Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ. 1968.

Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) : За архівними матеріалами Чернігівського історичного

музею імені В. В. Тарновського : Автореферат дис. канд. істор. н. Київ. 2002.

Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, Вип. 7. 1972.

Додаткова

Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. Записки Наукового товариства ім. Шевченка» Львів. 1991. Т. 222

Задорожнюк А. Б. Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. Київ : Софія, 2010.

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. Москва : Высшая школа, 1974.

Крип'якевич І. П. Стан і завдання української сфрагістики. Український історичний журнал. 1959. № 1.

Маркевич О. В. Печатки міст Галичини як історичне джерело. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1966. Вип. 2.

Однороженко О. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького : Автореферат дис. канд. істор. н. Київ. 2003.

Перкун В. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр. : Стан та перспективи досліджень. Український історичний журнал. 2010. № 1.

Перкун В. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793–1917 рр.) : Автореферат дис. канд. істор. н. Київ. 2002.

Петров Н. Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода. Труды Императорской Киевской духовной академии, кн. 5. Киев. 1913.

Ситий І. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського : Каталог. Львів – Чернігів, 1995.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : Извлечения из собственного запорожского архива. Одесса, 1841.

Скочиляс І. Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. : Автореферат дис. канд. істор. н. Київ. 2004.

Українська сфрагістика : Анотований бібліографічний покажчик. Київ. 1991.

Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Москва : Наука, 1970. Т. 1–2.

Методичні рекомендації

Вивчення теми не може бути успішним без усвідомлення тих завдань, які стоять перед сфрагістикою й тої ролі, яка належить їй як невід'ємній складовій джерелознавства. Сфрагістика перебуває в тісному зв'язку з іншими галузями історичних знань археологією, джерелознавством, дипломатикою генеалогією, геральдикой, нумізматикою, мистецтвознавством та ін.

У другому питанні потрібно наголосити на тому, що печатки появилися ще у Вавілоні, Стародавньому Єгипті. Важливим є розуміння й тих різноманітних функцій, які виконували печатки в суспільстві. Вони відігравали роль знаків, які підтверджували достовірність речей, гарантували автентичність, вірогідність написаного. Особливо це стосується середньовіччя. Печатками володіли різні категорії населення, різні установи й організації.

Для переконливої відповіді на третє питання доречно буде зібрати матеріал про зовнішній вигляд печаток, коли на них зображувалися образи власників, герби, святі патрони, елементи, пов'язані з характерною діяльністю власника тощо. Це доповнювалося написом імені, статусу, географічними ознаками. Потрібно простежити еволюцію зовнішнього вигляду печаток, матеріалу з якого вони виготовлялися – золото й срібло, сажа, віск, сургуч, способи прикріплення їх до документу (вислі і прикладні печатки) й інші зміни, які відбувалися із сфрагістичними знаками протягом всього періоду їх існування.

У четвертому питанні треба показати доробок перших дослідників сфрагістичних пам'яток таких, як: митрополит Київський Є. Болховітін (1818), О. Лазаревський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Яворницький та ін. Нині сфрагістичні дослідження концентруються в інституціях Національної академії наук України (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України), у Львівському національному університеті, Національному університеті імені Тараса Шевченка, у Чернігівському історичному музеї, приватному музеї родини Шереметєвих у Києві. Від 2011 р.

в Києві виходить часопис "Сфрагістичний щорічник", на шпальтах якого друкуються матеріали сфрагістичних конференцій, започаткованих у Києві 2010 р. Не зайвим буде ознайомитися зі станом розвитку української сфрагістики на ґрунті європейських досягнень в цій проблематиці й підкреслити ті позитивні зрушення, які намітилися за останній час у цьому напрямку у вітчизняній історичній науці.

Сфрагістичні пам'ятки являють собою надзвичайно важливе історичне джерело, тому під час підготовки п'ятого питання потрібно усвідомлювати всю важливість таких багатогранних досліджень, завдяки яким можливо встановити не лише матеріал, з якого вони виготовлені, але й місце їх створення, авторство, автентичність, хронологічні межі, а також соціально-економічний та політичний уклад того чи іншого суспільства.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 11

ОНОМАСТИКА

План

1. Ономастика, як історико-філологічна дисципліна та методи її дослідження.
2. Антропоніміка.
3. Топоніміка.
4. Етноніміка.

Запитання для самоконтролю

1. Коли відбулося формування ономастикаи як наукової дисципліни?
2. Які українські вчені займалися ономастичними дослідженнями?
3. Назвіть способи та прийоми вивчення онімів.
4. Які спеціальні методи використовуються при дослідженнях онімів?
5. Що вивчає антропоніміка?
6. Що вивчає топоніміка?

7. Що вивчає етноніміка?
8. Яку інформацію можна отримати завдяки ономастичним дослідженнями.

Література

Основна

Гідронімія України в її міжмовних та міждіалектних зв'язках. Київ, 1981.

Горпинич В. О. Словник географічних назв України (топоніми та відтопоніми прикметники) : Близько 25 000 слів. Київ, 2001.

Герасимчук В. А., Нечипоренко А. Ф. Антропоніми : історія і сучасність : Навч. посібник. Кам'янець-Подільський, 2002.

Масенко Л. Т. Українські імена та прізвища. Київ, 1990.

Михайловський В. Історія, мова, географія : топоніми середньовічного Поділля. Київ : Темпора, 2021. 412 с. : іл.

Ономастика Полісся ; [І. М. Железняк (ред.)]. Київ, 1999.

Проблеми слов'янської ономастики : зб. наук, праць ; [С. М. Медвідь-Пахомова (ред.)]. Ужгород, 1999.

Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеївої Сарматії. Київ, 1990.

Тищенко К. М. Мовні контакти : свідки формування українців. Київ, 2006.

Юркенас Ю. Основы балтийской и славянской антропонимики. Вильнюс, 2003.

Юрків М. М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці (на матеріалі ономастикону Західної України). Тернопіль, 1999.

Янко М. Т. Топонімічний словник України : Словник-довідник. Київ, 1998.

Додаткова

Актуальні питання антропоніміки : зб. матеріалів наук, читань пам'яті Ю. К. Редька. Відп. ред. І. В. Єфименко. Київ, 2005.

Іншомовні елементи в ономастиці України : Матеріали наук, семінару. Київ, 2001.

Леонтьева Г. А., Шорин И А., Кобрин В. Б. Ключи к тайнам Клио : Палеография, метрология, хронология, геральдика, нумизматика, ономастика, генеалогия. Москва, 1994.

- Никонов В. А. Введение в топонимику. Москва, 1965.
- Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. Москва, 1993.
- Подольская Н. В., Сталтмане В. Э., Султанов А. Х., Суперанская О. В. Теория и методика ономастических исследований. Москва, 1986.
- Редько Ю. К Довідник українських прізвищ. Київ, 1969.
- Системы личных имен у народов мира. Москва, 1986.
- Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : Словник-довідник. Київ, 1996.
- Слов'янська ономастика : зб. наук, праць на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П. П. Чучки ; [редкол.: С. М. Медвідь та ін]. Ужгород, 1988.
- Словник гідронімів України. Київ, 1979.
- Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. Київ, 1988.
- Суперанская О. В. Имя и эпоха (к постановке проблемы). Историческая ономастика. Москва, 1977.
- Суперанская О. В. Ономастические универсалии. Восточнославянская ономастика. Москва, 1972.
- Трубачев О. М. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвистические исследования. Москва, 1991.

Методичні рекомендації

Розглядаючи перше питання, потрібно з'ясувати, що ономастика почала формуватися істориками, реконструюючи значення певних імен ще у XVI–XVIII ст., а досягла визнання, як галузь лінгвістики уже у XIX – на початку XX ст. Тож її розвиток тісно пов'язаний з історичною наукою, адже вона поглиблено вивчає історичні особливості виникнення тих чи інших онімів (власних імен). В ономастиці використовується низка спеціальних методів дослідження: наприклад, описовий статистичний, порівняльний ареальний, стилістичний, лінгвопсихологічний тощо.

У другому питанні потрібно акцентувати увагу на тому, що антропонімія (власні імена людей) має, мабуть, найкращу здатність вбирати інформацію про найрізноманітніші аспекти життя населення певної країни чи регіону. Еволюція антропонімії віддзеркалює зміни в

релігійному, соціально-економічному та політичному устрої не лише суспільства загалом, але й окремо взятих індивідів.

Дані топоніміки (третє питання) мають виключне значення для виявлення ареалу того чи іншого етносу на певній території. Найпоширенішими видами топонімів, які використовуються в історичних дослідженнях, є гідроніми – назви річок, ороніми – назви гір та інших елементів рельєфу місцевості, а також ойконіми – назви поселень, які завдяки консервативності за мовною приналежністю чітко вказують на тих поселенців, які давали назви цим топонімам.

Для дослідження давньої історії можливо найцінішими є дані етронімів. У суспільстві етронім відіграє роль інструмента для розпізнавання “свій-чужий”. Вони часто можуть послужити джерелом для вивчення соціального устрою держави. Етроніми поділяються на автоетноніми – самоназви та аллоетноніми – назви, що їх використовують чи використовували для позначення етносу його сусіди.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття 12

МЕТОДИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Види археологічних пам'яток та методика їх виявлення.
2. Методика досліджень поселень та поховальних пам'яток.
3. Топографія в польових археологічних дослідженнях.
4. Документи на право проведення археологічних робіт.
5. Камеральна обробка археологічних матеріалів.
6. Закон України «Про охорону археологічної спадщини».

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть причини й час появи перших методичних рекомендацій з археологічних досліджень?
2. Коли розпочалися перші польові дослідження на території України?
3. Якими методами проводили досліджень у ХІХ ст?

4. Які існують види археологічних пам'яток?
5. Які підготовчі роботи потрібно провести перед розкопками?
6. Чим відрізняється методика досліджень поселень та поховальних пам'яток?
7. Які особливості камеральної обробка археологічних матеріалів?
8. Які дозвільні документи потрібно для досліджень?

Література

Основна

Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985.

Видатні дослідники української археології ; [уклад. В. А. Рудий].
Тексти лекцій. Львів, 2005.

Винокур І. С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі. Київ : Радянська школа, 1967.

Винокур І. С., Телегін Д.Я. Археологія України : підручник.
Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004.

Гаврилюк Н. О., Михальчишин І.Р. Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні (охорона курганів). Археологія.
Київ, 2008. №1.

Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. Киев : Наукова думка, 1983.

Закон України "Про охорону археологічної спадщини" (Відомості Верховної Ради України). 2004. № 26.

Кучинко М.М. Археологія в навчально-виховному процесі в школі : методичні рекомендації по використанню археологічних матеріалів на уроках історії і в позакласній роботі. Луцьк : Волин. ін-т удосконалення вчителів, 1979.

Додаткова

Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Москва : Высшая школа, 1980.

Каменецкий И. О., Маршак Б. И., Шер Я. А. Анализ археологических источников. Москва : Наука, 1975.

Мансуров А. А. Методика составления археологической карты. Москва. 1939.

Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования. Москва : Высшая школа, 1979.

Федоров-Давыдов Г. А. Статистические методы в археологии. Москва, 1987.

Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. Київ.1989.

Щапова Ю. Л. Естественнонаучные методы в археологии. Москва. Издательство Московского университета, 1988.

Методичні рекомендації

При вивченні цієї теми необхідно запам'ятати, що археологічна культура – це група пам'яток, обмежених у часі й просторі, і об'єднаних схожістю типів поселень, жител, поховального обряду, кераміки, деяких форм знарядь праці, зброї та прикрас. Вивчення таких археологічних спільностей, дає можливість дослідникам відновити історію окремих регіонів, переміщення угруповань населення, їх зв'язки із сусідніми і віддаленими племенами і народами, рівень соціально-економічного й культурного життя.

У першому питанні варто чітко зрозуміти, які є види археологічних пам'яток: місця проживання (стоянка, стійбище, поселення, городище тощо), виробничі місця (поля, майстерні, дороги, гончарні печі і т.п.), релігійні центри (капища, святилища, святі джерела і ін.), поховальні пам'ятки (грунтові могильники, кургани, кромлехи і ін.), чим вони різняться, засвоїти археологічні поняття й термінологію (культурний шар, стратиграфія і т.д.). Студент повинен знати, з якою метою і якими способами приводяться археологічні розвідки, мати уявлення про закономірності розташування археологічних пам'яток (наявність водних ресурсів, зручність для ведення господарської діяльності, рельєф місцевості), знати особливості й можливості пішохідної розвідки, електро-магніто- сейсмо- аеророзвідки, георадіолокації, підводної розвідки, біорозвідки.

Перш ніж розпочати розкопки старожитностей (друге питання) треба знати, яка підготовча робота передує їм (ознайомлення з літературою, архівними й музейними матеріалами, контакти з місцевим населенням), яке потрібне експедиційне обладнання.

Важливим заходом під час підготовки до розкопок має стати складання топографічного плану території пам'ятки. Варто ретельно ознайомитися з правилами ведення польової документації й фіксації археологічних об'єктів (записи у щоденнику, складання креслень, фотографування, консервація, реєстрація тощо), а також змістом камеральної обробки знахідок (очищення, шифрування, реставрація). В процесі самих розкопок вимагається уважне стеження за культурним шаром, фіксування всіх найменших відхилень у кольорах, структурі тощо, треба намагатися пояснити процес функціонування об'єкту, причини його занепаду, зрозуміти призначення кожної знахідки і її взаємозв'язок з іншими. Студент повинен врахувати, що при розкопках поховань звертається увага на ритуал захоронення, конструкцію могили, збереженість кістяка, розташування інвентаря. Досліджуючи курган, необхідно простежити процес спорудження насипу, матеріал, з якого він збудований, наявність слідів трізни тощо.

У третьому питанні, що стосується топографії, йдеться про те, що археологу потрібно навчитися читати й складати топографічні карти, вміти вибирати точку стояння, вимірювати прямі лінії на місцевості, користуватися компасом, бусоллю, невеліром і теодолітом тощо.

При підготовці четвертого питання студент повинен розуміти, що пам'ятки – це національне надбання і їх дослідження дозволяється лише підготовленим спеціалістам при наявності «Відкритого листа», який видає Інститут археології АН України і «Дозволу» Міністерства культури.

Камеральне опрацювання знахідок (п'яте питання) проводиться в лабораторних або польових умовах із метою їх консервації і реставрації. Консервація – обробка речей, яка охороняє їх від деформації й руйнування. Реставрація – відновлення первісного вигляду пошкодженої речі. Камеральна робота включає в себе такі етапи, як: 1. Перевірка вихідних даних на пакетах з артефактами, які надійшли з поля, 2. Промивка знахідок, 3. Шифрування, 4. Нумерація, 5. Складення колекційного опису.

При розгляді шостого питання увага акцентується на тому, що на сьогодні нагальним є завдання збереження й охорони археологічних пам'яток (п'яте питання). Студент повинен оволодіти основними положеннями «Закону України про охорону археологічної спадщини», розуміти значення термінів «археологічна пам'ятка», «об'єкт археології»

та ін., знати права й обов'язки дослідника, види та принципи наукових досліджень, повноваження органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

РЕЙТИНГОВА СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УНІВЕРСИТЕТУ ПІД ЧАС НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів.

Оцінювання на семінарських заняттях відбувається за 12 бальною системою відповідно до критеріїв визначених «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Відповіді студентів на практичних заняттях оцінюються за наступними критеріями:

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”. Здобувач

		порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його, провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.

	5	Здобувач вищої освіти знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але окремі висновки не логічні, не послідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних

		думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувачем вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обґрунтувати його положення. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацювати матеріал, виконує

		прості творчі завдання; має сформовані типові навички. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Високий (творчо-професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал;

		визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

Відвідування занять. Очікується, що всі студенти відвідають лекційні та семінарські заняття курсу. Студенти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом.

«Положення про організацію освітнього процесу в КПНУ імені Івана Огієнка» URL: <https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view>

САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної й наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Вона є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять, одним із основних методів засвоєння знань, охоплює всі форми й види діяльності навчального процесу, всю пізнавальну діяльність студентів.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота. Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

Оцінювання самостійної роботи (5 балів)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 5-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквіуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

Критерії оцінювання

5 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
4 бали	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
3 бали	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.
2-0 балів (не зараховано)	Студент допускає грубі помилки при виконанні роботи. Не розуміє сутність її виконання. Не може розкрити та обґрунтувати поставлені питання. Студент не здатен захистити виконані завдання.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися таких вимог¹:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.

---

¹ На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 28.

3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.

4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.

5. Виконання всіх вимог викладача.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотовування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотовування активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше в змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотовування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовок, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;

- **план** – коротка форма запису при читанні книги;

- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;

- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.

- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;

- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;

- **резюме** – короткий виклад тексту статті;

- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

Запитання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Виникнення і розвиток хронології.
2. Хронологія Київської Русі. Кирик Новгородець.
3. Григоріанський календар та його особливості.
4. Календарна реформа 1918 р.
5. Спроби календарних реформ 20–30-х років ХХ ст.
6. Монети Стародавньої Греції та Риму.
7. Монетні системи античних міст Північного Причорномор'я.
8. Грошовий обіг України XV – XVI ст.
9. Грошовий обіг України XVII-XIX ст.

10. Грошова реформа в СРСР 1922–1924 рр.
11. Грошове господарство України 1917–1920 рр.
12. Питання української метрології в працях зарубіжних дослідників.
13. Міри первісного суспільства.
14. Система мір в Україні XVIII – XIX ст.
15. Міри Російської імперії.
16. Зовнішні ознаки письмових пам'яток Месопотамії та Єгипту.
17. Зовнішні ознаки письмових пам'яток Стародавньої Греції та Риму.
18. Найдавніші свідчення про писемність східних слов'ян.
19. Характеристика зовнішніх ознак письма Київської Русі.
20. Значення палеографічних ознак для датування текстів.
21. Предмет сфрагістики та її завдання.
22. Печатки Київської Русі.
23. Печатки XIX – XX ст.
24. Використання сфрагістичних матеріалів в процесі викладання курсу історії в школі.
25. Види археологічних пам'яток.
26. Печатки періоду феодальної роздробленості.
27. Сфрагістична система незалежної України.
28. Ономастика та її завдання.
29. Археологія і методи природничих наук (радіовуглецевий, археомагнітний та ін.).
30. Форми відкритих листів та право ведення археологічних робіт.
31. Поняття культурного шару й стратиграфії в археології.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента зі спеціальних історичних дисциплін та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих

можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки й враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу².

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Соціологія фізичної культури і спорту». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стисло викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно зі складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На цьому етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно

---

² На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 32.

скласти план реферату, у якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння праці.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля 2,5 – ліворуч, 1,5 – праворуч, 2,5 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;
- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;
- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;
- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні

матеріалу;

- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консультиватися з викладачем.

Критерії оцінювання ІНДЗ

5 балів	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення. Студент дотримувався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
4 бали	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
3 бали	Зміст роботи відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. В роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні

	висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
2-0 балів (не зараховано)	Робота виконана з грубими порушеннями: відсутня частина необхідних структурних компонентів. Зміст роботи не відповідає обраній для дослідження темі. В роботі наведені дані, що суперечать обраному джерелу. Нерозкритими залишаються поставлені у роботі завдання. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.

Для індивідуального завдання пропонується опрацювання такої монографічної літератури:

Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, Вып. 1–3. Киев. 1899–1914.

Брайчевський М. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : КМ Академія, 1998.

Булатов С. Антична нумізматики. Загальні проблеми античної нумізматики. Ч. I. Одеса. 2005.

Высоцкий С. Средневековые надписи Софии Киевской XIV–XVII вв. Киев : Наукова думка, 1976.

Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. Київ. 1977.

Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, 1964. Вип. 1.

Герасименко Н. О. З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV – першій половині XVII століть. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 140.

Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. Український історичний журнал. 1989. № 2.

Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева О. Гроші в Україні : факти і документи. Київ : Фірма «ARS-Ukraine», 1998.

Дорофєєва Н. Комаринська З. З історії грошей України. Київ : Національний банк України, Львівський банківський інститут, 2000.

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995.

Запаско Я. П. Орнамент. Оформлення української рукописної книги. Київ, 1960.

Зубов В. П. Кирик Новгородец. Учение им же ведати числа всех лет. Историко-математические исследования. Вып. 6. 1958.

Ісаєвич. Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.

Килимник С. Український рік., Кн. 1–2 : Вінніпег, 1964.

Климишин І. А. Календар і хронологія. 5-те вид., доп. Івано-Франківськ. 2002.

Логвин Г. З глибин : Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ. 1990.

Маркевич О. В. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури. Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ. 1968.

Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. Київ. 1924.

Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). Київ. 1974.

Михайловський В. Історія, мова, географія : топоніми середньовічного Поділля. Київ : Темпора, 2021. 412 с. : іл.

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Київ. 1995.

Німчук В. В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. Київ : Наукова думка, 1983.

Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994.

Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. Київ. 1974.

Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. Київ, 1963.

Сидоренко О. Історична метрологія Лівобережної України XVIII. Київ. 1975.

Симонов Р. А. Кирик Новгородец. Москва. 1980.

Скуратівський В. Вінець. Київ. 1994.

Скуратівський В. Дідух. Свята українського народу. Київ : Освіта, 1995.

Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. Київ. 1989.

Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні Х–ХІІІ ст. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003.

Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців. Історичні джерела та їх використання. Київ : Наукова думка, Вип. 7. 1972.

Юрків М. М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці (на матеріалі ономастикону Західної України). Тернопіль, 1999.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ (МКР) ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

• Після вивчення освітнього компоненту здобувачі пишуть модульну контрольну роботу, що є складовою поточного контролю й здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання.

• Модульна контрольна робота виконується в письмовій формі. До її написання допускаються всі студенти. Позитивну оцінку за МКР не рекомендується покращувати.

• Написання МКР є обов'язковим. До неї допускаються всі студенти. Студент, що не з'явився на МКР, отримує оцінку 0 балів.

• Готуючись до написання контрольної роботи, насамперед необхідно підібрати і вивчити літературу, що стосується тематики, яка вноситься на написання роботи. Особливу увагу потрібно приділити опануванню змісту питань теми; запам'ятовуванню сутності явищ і процесів. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітлюванні сутності запитань.

Модульна контрольна робота може проводитися у формі тестування, теоретичних запитань, або ж у їх поєднанні.

Оцінювання модульної контрольної роботи

Шкала ECTS	Критерії оцінювання
«відмінно»	Здобувач вищої освіти у відповідях на варіант МКР демонструє глибокі знання з Політичної ризикології, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповідей на поставлені завдання.
«добре»	Результати відповідей здобувача вищої освіти на варіант МКР відповідають тим самим вимогам, що й для оцінки «відмінно», але при цьому здобувач допускає певні неточності та незначні помилки. Здобувач володіє матеріалом, правильно відповідаючи на поставлені завдання, логічно формулює відповіді, намагаючись аргументувати їх.
«задовільно»	Відповіді здобувача вищої освіти на варіант МКР дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач допускає помилки при відповідях на питання МКР, не вміє достатньо обґрунтувати свої судження.
«незадовільно»	Відповіді здобувача вищої освіти на варіант МКР не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повну/часткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.

Академічна доброчесність. Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману.

URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/>

Неформальна освіта. Визнання КПНУ ім. І. Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом формальної або інформальної освіти регламентовано «Порядок визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)».

URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view>

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання в неформальній та інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно з Порядком визнання результатів навчання здобувачів вищої освіти, отриманих шляхом здобуття неформальної/інформальної освіти в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, зокрема якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі або змістовому модулю).

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі або змістовому модулю);

- підготовка конкурсної наукової роботи;

- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;

- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;

- волонтерська діяльність.

ЗАВДАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Модульна контрольна робота № 1 (у формі тестів)

Пояснювальна записка

Тести складаються з 30 завдань, які мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні лише один варіант відповідей правильний. Необхідно обрати правильний варіант відповіді та позначити його в бланку відповідей. Загальна тривалість роботи здобувачів вищої освіти складає 45 хв. Кожне питання оцінюється в 1 бал.

1) Де виник сонячний календар?

1. Греція;
2. Єгипет;
3. Рим;
4. Вавілон;

2) За яким порядком вели рахунок днів місяця стародавні римляни?

1. від першого дня місяця;
2. від середини місяця;
3. від визначених певних дат;
4. від кінця першої декади;

3) Протяжність календарного року в Стародавньому Єгипті дорівнювала днів:

1. 365;
2. 360;
3. 366;
4. 385;

4) Ера «хіджри» використовується:

1. християнами;
2. індусами;
3. мусульманами;
4. іудеями;

5) Місячний календар базується на обертах:

1. Місяця навколо Землі;
2. Землі навколо Сонця;
3. Юпітера навколо Сонця;

4. Місяця навколо Землі і Землі навколо Сонця;

6) Що відрізняє Юліанський і Григоріанський календарі:

1. кількість днів у місяцях;
2. тривалість року;
3. кількість місяців;
4. кількість високосних років;

7) Тривалість 2000 року за Григоріанським календарем

дорівнювала днів:

1. 364;
2. 365;
3. 366;
4. 367;

8) Календарною реформою Петра I змінено:

1. еру;
2. кількість днів у лютому;
3. тривалість доби;
4. старий стиль рахунку часу на новий;

9) Сучасна православна церква користується календарем :

1. Юліанським;
2. Григоріанським;
3. Французької революції;
4. Китайським;

10) У 2015 році різниця календарних чисел за григоріанським і юліанським рахунком часу дорівнює таку кількість одиниць:

1. 11;
2. 12;
3. 13;
4. 14;

11) Вруцелето це:

1. буквене позначення для «неділя»;
2. буквене позначення днів тижня;
3. перший день місяця;
4. перший день року;

12) Питання української палеографії вивчали:

1. Калинюк;
2. Каманін;
3. Петрушевський;

4. Климишин;

13) Архангельське Євангеліє писане:

1. напівуставом;
2. скорописом;
3. грецьким унціалом;
4. уставом;

14) Гератологічний орнамент використовувався у:

1. X–XI ст. ;
2. XII–XIV ст.;
3. XV ст.;
4. XVI ст.;

15) Як називається книжний орнамент, який вживався в другій половині XVI – першій половині XVII ст.:

1. стародрукований;
2. старовізантійський;
3. ампір;
4. рококо;

16) Автор монографії «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.»:

1. Висоцький;
2. Істрін;
3. Панашенко;
4. Черепнін;

17) Письменник, який залишив відомості про слов'янські «черти і різи»:

1. Чорноризець Храбр;
2. Ібн Фадлан;
3. Тітмар Мерзебурський;
4. Кирило;

18) Міра «поприще» в часи Київської Русі використовувалася для вимірювання:

1. ваги;
2. довжини;
3. рідини;
4. сипучих тіл

19) Автор монографії «Історична метрологія Лівобережної України»:

1. Герасименко;
2. Петрушевський;
3. Сидоренко;
4. Яковенко;

20) Міра площі « морг коронний» дорівнювала:

1. 0,25 га;
2. 0,6 га ;
3. 0,75 га;
4. 0,9 га;

21) Метрична система мір остаточно введена в СРСР у:

1. 1922 р;
2. 1925 р;
3. 1927 р;
4. 1929 р.

22) Міра площі «десятина державна» дорівнювала квадратних сажнів:

1. 1800;
2. 2000;
3. 2400;
4. 2800;

23) Дослідник української метрології:

1. Ісаєвич;
2. Смолій;
3. Жулинський;
4. Істрін;

24) Територія, де появилися перші монети:

1. Острів Егіна;
2. Олександрія;
3. Рим;
4. Афіни;

25) Місто, у якому в другій половині XIV ст. випускалися монети «подільські полугрошники»:

1. Кам'янець;
2. Дунаївці;
3. Ущиця;

4. Смотрич;

26) Грошова реформа в незалежній Україні проведена у:

1. 1992 р.;
2. 1994 р.;
3. 1996 р.;
4. 1998 р.;

27) Що вивчає ономастика ?

1. Момоніни;
2. Оніми;
3. Трахоніми;
4. Попоніми;

28) Документом на право проведення археологічних досліджень є:

1. дозвіл сільської ради;
2. дозвіл обласного відділу культури;
3. лист міністерства освіти, науки ;
4. відкритий лист Інституту археології;

29) Використання печаток як митних пломб відоме з:

1. 902 р.;
2. 944 р.;
3. 1240 р.;
4. 1423;

30) Найдавніша печатка часів Київської Русі належать:

1. Святославу Ігоровичу;
2. Володимирі Святославовичу;
3. Володимирі Мономаху;
4. Ярославу Мудрому;

Модульна контрольна робота № 2 (у формі тестів)

Пояснювальна записка

Контрольна складається з 18 завдань, перші три питання мають особливі вимоги, щодо умов виконання й відповідно оцінюються у 5 балів, на інші треба вибрати правильну відповідь з 4 варіантів відповідей (оцінюється в 1 бал). У кожному завданні лише один варіант відповідей правильний. Загальна тривалість роботи здобувачів вищої освіти складає 45 хв.

1. Розмістіть ці терміни в три групи по чотири в кожній за хронологічною ознакою:

- 1) початок року перенесено з березня на січень.
- 2) початок року у березні, 3) арабські дирхеми.
- 4) Ю.Цезар.
- 5) марцедоній.
- 6) Созіген.
- 7) Остромирово Євангеліє.
- 8) Християнська ера.
- 9) скоропис.
- 10) рококо.
- 11) сантиметр.
- 12) різниця між старим і новим стилем 12 днів.

2. Установіть відповідність між подіями й датами:

а) остаточна заміна на Русі березневого початку року на вересневий.

- б) поширення Юліанського календаря по християнських країнах.
  - в) закон про систему російських мір і ваг.
  - г) поява водяних знаків на папері.
- а) 325 р., б) 1282 р., в) 1492 р., г) 1835 р.

3. Установіть хронологічну послідовність подій:

- а) прийняття юліанського календаря.
- б) грошова реформа О. Глинської .
- в) виникнення метричної ситеми мір.
- г) утворення у Росії Комісії мір і ваг.

4. Хто писав про хутрянні гроші на Русі?

- а) Ель Недім.
- б) Ал Гарнаті.
- в) Біруні.
- г) Омар Хайям.

5. Хто вважав, що Кирило створив глаголицю?

- а) Карський.
- б) Істрін.
- в) Соболевський.
- г) Шафарик.

6. Метрологію вивчали:

- а) Хавський.
- б) Климишен.
- в) Устюгов.
- г) Кирик Новгородець.

7. Установіть послідовність побутування художніх стилів у письмі:

- а) рококо.
- б) старовізантійський.
- в) балканський.
- г) барокко.

8. Перший безмонетний період завершується у:

- а) II ст.
- б) V ст.
- в) VIII ст.
- г) XIV ст.

9. В'язь на Русі появилась у:

- а) XI ст.
- б) XII ст.
- в) XIV ст.
- г) XVI ст.

10. Кирилиця виникла у:

- а) V ст.
- б) VII ст.
- в) IX ст.
- г) XII ст.

11. Давньоруська міра площі:

- а) місто.
- б) село.
- в) городище.
- г) десятина.

12. Українська міра корець дорівнювала:

- а) 10.
- б) 16.
- в) 26.
- г) 36 гарнців.

13. Місячне коло у хронології це:

- а) оберт місяця навколо землі за 1 добу.
- б) оберт місяця навколо землі за 29 діб.
- в) порядок року у 15 річному циклі.
- г) порядок року у 19 річному циклі.

14. Виробництво власного паперу в Україні розпочалося у:

- а) XIV ст.
- б) XV ст.
- в) XVI ст.
- г) XVII ст.

15. Перша філігрань на папері появилася у:

- а) 1182 р.
- б) 1222 р.
- в) 1282 р.
- г) 1298 р.

16. Річний цикл у Єгипті складався з:

- а) 2-х.
- б) 3-х.
- в) 4-х.
- г) 5-ти сезонів.

17. Для східних українських територій російський уряд у 17 ст став випускати монету:

- а) рубль.
- б) гривна.
- в) ляхи.
- г) чехи.

18. Перші методичні рекомендації по методиці археологічних досліджень в Російській державі появилися у:

- а) 16 ст.
- б) 17 ст.
- в) 18 ст.
- г) 19 ст.

Модульна контрольна робота № 3 (у формі тестів)

Пояснювальна записка

Контрольна складається з 18 завдань, перші три питання мають особливі вимоги, щодо умов виконання й відповідно оцінюються у 5 балів, на інші треба вибрати правильну відповідь з 4 варіантів відповідей (оцінюється в 1 бал). У кожному завданні лише один варіант відповідей правильний. Загальна тривалість роботи здобувачів вищої освіти складає 45 хв.

1. Об'єднайте ці терміни у чотири тематичні групи (по три в кожній) за хронологічною ознакою):

- 1) ампір.
- 2) григоріанський календар.
- 3) десятина.
- 4) імперіал.
- 5) кілограм.
- 6) дирхем.
- 7) поприще.
- 8) талер.
- 9) устав.
- 10) ультраберезневий початок року.
- 11) різниця між старим і новим стилем 12 діб.
- 12) стародрукований орнамент.

2. Установіть хронологічну послідовність подій:

- а) прийняття Григоріанського календаря.
- б) встановлення Метоном співвідношення між тропічним роком і синодичним місяцем.
- в) введення мусульманської ери «хіджри».
- г) прийняття Юліанського календаря.

3. Встановіть відповідність між подіями та датами:

- а) запровадження на землях Речі Посполитої єдиної системи мір.
  - б) затвердження Францією метричної системи мір.
  - в) прийняття в Росії «Закону про систему російських мір та ваг».
  - г) перша міжнародна Конференція з мір і ваги.
- а) 1799; б) 1764;   в) 1689;   г) 1835.

4. Хто з цих політичних діячів провів важливу грошову реформу?

- а) Олена Глинська.
- б) Катерина I.
- в) Анна Іванівна.
- г) Єлизавета.

5. Хто із названих науковців минулого має відношення до створення Григоріанського календаря?

- а) Кирик Новгородець.
- б) Цай Лунь.
- в) Чорноризець Храбр.
- г) Луїджі Ліліо.

6. Метрологію вивчали:

- а) Карський.
- б) Климишен.
- в) Каменцева.
- г) Каманін.

7. В'язь на Русі використовували у:

- а) XI–XIV ст.
- б) XIV–XVI ст.
- в) XII–XVIII ст.
- г) XIV–XVIII ст.

8. Матеріал для письма у Київській Русі:

- а) пергамент.
- б) папір.
- в) шовк.
- г) папірус.

9. Другий безмонетний період завершується у:

- а) XII ст.
- б) XIII ст.
- в) XIV ст.
- г) XV ст.

10. Давньогрецька міра довжини:

- а) оргія.
- б) конха.
- в) драхма.
- г) кіркха.

11. Українська міра об'єму «гарнець» дорівнювала:

- а) 1–1,2 л.
- б) 3,2–3,7 л.
- в) 16,1–16,5 л.
- г) 18,4–19,6 л.

12. Рахунок часу за Григоріанським календарем у 1582 р. запроваджувався після:

- а) 14 травня.
- б) 6 серпня.
- в) 4 жовтня.
- г) 12 грудня.

13. У Київській Русі в обігу знаходилися монети:

- а) китайські.
- б) єгипетські.
- в) арабські.
- г) варяжські.

14. Етнонім це назва :

- а) божеств.
- б) небесних тіл.
- в) народів.
- г) свят.

15. Підйомний матеріал в археології це ті предмети, які:

- а) отримані при шурфуванні.
- б) лежать на поверхні.
- в) знаходяться на глибині до 0,3 м.
- г) виявлені на підйомах (підвищеннях).

16. Найдавніша східнослов'янська печатка належить:

- а) Ігорю Святославичу.
- б) Святославу Ігоровичу.
- в) Ярославу Мудрому.
- г) Володимирі Мономаху.

17. Поява двоголового орла на російських печатках припадає на:

- а) XV ст.
- б) XVI ст.
- в) XVII ст.
- г) XVIII ст.

18. Перший водяний знак з'явився на папері:

- а) італійському.
- б) німецькому.
- в) французькому.
- г) голандському.

**Модульна контрольна робота № 4
(у формі теоретико-практичних завдань)**

Пояснювальна записка

Контрольна складається з 30 варіантів, кожен із яких включає в себе 4 питання теоретичного характеру та 2 практичних питання, які стосуються методики визначення й уточнення дат. Загальна тривалість роботи здобувачів вищої освіти складає (1 год.). Кожне питання оцінюється у 5 балів

Варіант №1

- 1. Сонячний календар.
- 2. Рахунок днів місяця римлянами.

Поставте запитання до відповіді:

- 3. До повного річного оберту Землі навколо Сонця ще не вистачало більше десяти діб.
- 4. Протяжність року становила 355 діб.
- 5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 15 березня 1800 р.
  - б) з візантійської ери на нову 15 березня 7643 р.

Варіант №2

- 1. Календар стародавньої Греції.
- 2. Назви місяців у давніх слов'ян.

Поставте питання до відповіді:

- 3. У ньому початок року постійно зміщується відносно природних циклів.
- 4. Ера хіджри.
- 5. Перекласти:

- а) з візантійської ери на нову 12 червня 7644 р. при ультраберезневому початку року.
б) 12 лютого 7644 р. при цьому початку ж року.

Варіант №3

1. Григоріанський календар в Росії.
2. Дні й місяці календаря мая.

Поставте питання до відповіді:

3. Через 19 років.
4. Третій день до березневих ід.
5. Перекласти:

- а) з нового стилю на старий 20 лютого 1500 р.
б) 20 березня 1499 р.

Варіант №4

1. Цикл Метона.
2. Юліанський календар на Русі.

Поставте питання до відповіді:

3. Календар щорічно розходиться з сонячним календарем на 11 діб.

4. Через 28 років.
5. Перекласти:

- а) з нового стилю на старий 23 березня 1620 р.
б) 30 березня 1620 р.

Варіант №5

1. Місячний календар.
2. Мусульманська ера.

Поставте питання до відповіді:

3. Тун.
4. Хронологічні статті Кирика.
5. Перекласти:

- а) з старого стилю на новий 20 січня 1452 р.
б) 20 січня 1453 р.

Варіант №6

1. Китайський календар.
2. Святинища давніх слов'ян і їх роль в обліку часу.

Поставте питання до відповіді:

3. Восьмий день до жовтневих календ.
4. За арабським або за турецьким циклами.
5. Перекласти:

а) з старої ери на нову при вересневому поч. року 19 березня

7243 р.

б) з юліанського календаря на григоріанський 12 січня 1928 р.

Варіант №7

1. Календар м. Ольвії.
2. Високосний рік у мусульманському календарі.
3. Поставте таке питання до відповіді «Миша», щоб можна було зрозуміти, що ця тварина має відношення до календаря.

Поставте питання до відповіді:

4. Протяжність року дорівнювала 304 доби.
5. Перекласти:

а) з візантійської ери на нову при вересневому поч. року 8 грудня

6734 р.

б) з старого стилю на новий 14 червня 1700 р.

Варіант №8

1. Григоріанський календар в Україні.
2. Рахунок днів місяця у грецькому календарі.
3. На яке питання, пов'язане з календарним рахунком, можна дати таку відповідь «Монгольська юрта».

Поставте питання до відповіді:

4. Може випадати на період від 5 вересня до 5 жовтня.
5. Перекласти:

а) з візантійської ери на нову при березневому поч. року 2 лютого

6322 р.

б) з Григоріанського календаря на Юліанський 15 квітня 1800 р.

Варіант №9

1. Особливості Григоріанського календаря.
2. Місячно – сонячно – юпітерний календар.

Поставте питання до відповіді:

3. Перший день від січневих нон.
4. Час зайняття посади фараонами.
5. Перекласти:

- а) з візантійської ери на християнську 10 жовтня 744 р.
- б) з нового стилю на старий 14 лютого 1700 р.

Варіант №10

1. Що допомогло уточнити історичну хронологію стародавнього Дворіччя?

2. Календар стародавнього Риму.

Поставте питання до відповіді:

3. Основу проекту склав італієць Луїджі Ліліо.
4. Наприклад Діоклетіана, Навуходносора.
5. Перекласти:

- а) з Григоріанського календаря на Юліанський – 17 січня 1901 р.
- б) з нової ери на візантійську 19 січня 1861 р.

Варіант №11

1. Найдавніший римський календар.
2. Природні явища, що лягли в основу єгипетського календаря.

На які питання, пов'язані з календарем можна дати такі відповіді:

3. Політичні причини.
4. Китайський календар.
5. Перекласти:

- а) з нового стилю на старий 16 вересня 1499 р.
- б) з візантійської ери на нову при березневому початку року 18 травня 6800 р.

Варіант №12

1. Особливості рахунку часу в Україні і Росії у XV–XVIII ст.
2. Сонячне коло.

На яке питання, пов'язане з календарем ці відповіді:

3. 365 діб 5 годин 48 секунд і 46 секунд.
4. Три сезони.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 26 лютого 1808 р.
  - б) 2 березня 1808 р.

Варіант №13

1. Юліанський календар.
2. Календарі в первісному суспільстві.
На які питання, пов'язані з календарем ці відповіді:
3. Лепесівка.
4. Миша, тигр, заєць.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову 16 серпня 5612 р.
  - б) з старого стилю на новий 14 січня 1422 р.

Варіант №14

1. Мусульманський календар.
2. Розвиток часу в первісному суспільстві.
Поставте запитання до відповіді:
3. На повному оберті Землі навколо сонця.
4. Хааб.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 12 квітня 1700 р.
  - б) 12 квітня 1699 р.

Варіант №15

1. Календарі епохи пізнього палеоліту.
2. Правило високосу в Григоріанському календарі.
На які питання, пов'язані з календарем, можна дати такі відповіді:
3. На обертах Місяця навколо Землі.
4. Дерево, вогонь.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на християнську 10 червня 6899 р. при вересневому початку року.
  - б) 10 червня 6899 р. при січневому початку року.

Варіант №16

1. Місячно – сонячний календар.
2. Бушанський рельєф і його можливий зв'язок з календарним колом слов'ян – язичників.

Поставте запитання до відповіді:

3. На 11 діб.
4. Цолькін.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову 30 червня 6579 р.
  - б) з старого на новий стиль 16 січня 1420 р.

Варіант №17

1. Єгипетський річний сезонний цикл.
  2. Гномони, парапегми та клепсидри.
- На які питання, пов'язані з календарем, можуть бути такі відповіді:

3. Рибаків О. Б.
4. Земля – жовтий, метал – білий.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 12 січня 1500 р.
  - б) з старого стилю на новий 20 лютого 1500 р.

Варіант №18

1. Рахунок часу у Київській Русі.
2. Тривалість астрономічного року.

Поставте питання до відповіді:

3. Сезон поділявся на чотири місяці.
4. Може тривати 353, 354, 355 днів.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову 30 червня 6579 р.
  - б) з старого стилю на новий стиль 16 червня 1420 р.

Варіант №19

1. Єврейський календар.
2. Стоунхендж та інші подібні споруди і їх роль в рахунку часу в давнині.

На які питання, пов'язані з календарем можна дати такі відповіді:

3. Повінь, вихід, відсутність.
4. Священні дерева та гаї.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову 16 серпня 5612 р.
  - б) з старого стилю на новий 14 січня 1422 р.

Варіант №20

1. Календар стародавнього Єгипту.
2. Календарна символіка й календарні числа.
Поставте питання до відповіді:
3. Може тривати 383, 384, 385 днів.
4. Календарна реформа 1918 р.
5. Перекласти:
  - а) з нові ери на стару 2 грудня 505 р.
  - б) 2 січня 506 р.

Варіант №21

1. Календарі черняхівських племен.
2. Ставлення до Григоріанського календаря Герасима Смотрицького.
Поставте питання до відповіді:
3. Седьмици.
4. Тому що він коротший на 11 діб від сонячного календаря.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову при вересневому початку року 25 березня 6622 р.
  - б) із старого стилю на новий 16 травня 1342 р.

Варіант №22

1. Календар стародавньої Месопотамії.
2. Календарні числа і символіка.
Поставте питання до відповіді:
3. Нікейський собор 325 р.
4. З 1492 року.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської ери на нову 12 січня 6893 р.
  - б) з нового стилю на старий 22 вересня 914 р.

Варіант №23

1. Місячне коло.
2. Методика перекладу дат із старої ери на нову при ультраберезневому початку року.

Поставте питання до відповіді:

3. Стефан Баторій.
4. Історик Тімей і математик Ератосфен.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 12 квітня 2006 р.
  - б) з візантійської ери на нову при ультраберезневому початку року 26 серпня 6732 р.

Варіант №24

1. Вруцелето.
2. Тривалість календарного року.

Поставте питання до відповіді:

3. Метон у 432 р.
4. Називали ідами.
5. Перекласти:
  - а) з нового стилю на старий 16 лютого 1732 р.
  - б) з візантійської ери на нову при вересневому початку року 17 червня 6671 р.

Варіант № 25

1. Ультраберезневий, березневий і вересневий початки року на Русі.

2. Період Сотіса.

Поставте питання до відповіді:

3. Одна доба.
4. 3 1582 р.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 20 січня 1666 р.
  - б) 20 січня 1668 р.

Варіант №26

1. Індикти.
2. Пектораль із Товстої могили і її можливе відношення до календаря.

Поставте питання до відповіді:

3. На честь Юлія Цезаря.
4. У 1699 р.
5. Перекласти:
  - а) з старого стилю на новий 15 липня 1600 р.
  - б) з нового на старий – 20 березня.

Варіант №27

1. Ультраберезневий і березневий роки.
2. Чим ускладнено визначення дат різних історичних подій стародавньої Месопотамії.

Поставте питання до відповіді:

3. Не співпадають дні і числа.
4. Кількість високосних років.
5. Перекласти:
  - а) з візантійської на нову еру при березневому початку року 18 травня 7645 р.
  - б) при вересневому початку 18 травня 7646 р.

Варіант №28

1. Календарна символіка на предметах епохи енеоліту і бронзи.
2. Методика перекладу дат із старої ери на нову при березневому початку року.

Поставте питання до відповіді:

3. Не співпадає початок року з сонячними фазами.
4. За арабським або турецьким циклами.
5. Перекласти:
  - а) з старої ери на нову 1 січня 6934 р. при вересневому початку року.
  - б) 2 січня 6935 р. при березневому початку року.

Варіант № 29

1. Порівняльна характеристика календаря з Альмашфюзіте і Лепесівки.
2. Методика перекладу дат із візантійської ери на нову при вересневому початку року.

Поставте питання до відповіді:

3. Степанов.
4. Нундінуси.
5. Перекласти:
  - а) з нового стилю на старий 20 лютого 1600 р.
  - б) з нового на старий 29 лютого 1600 р.

Варіант №30

1. Іди, нони і календи.
2. Дослідження О. Купчинського щодо впровадження Григоріанського календаря в Україні.

Поставте питання до відповіді:

3. Період Сотіса.
4. Кирик Новгородець.
5. Перекласти:
  - а) з нової ери на візантійську 17 травня 1204 р.
  - б) з старого стилю на новий 18 квітня 1300 р.

Модульна контрольна робота № 5 (у формі теоретико-тестових завдань)

Пояснювальна записка

Контрольна складається з 30 варіантів, кожен із яких включає в себе 3 питання теоретичного характеру та 2 – тестового. Загальна тривалість роботи здобувачів вищої освіти складає (1 год.). Перші три питання теоретичного характеру оцінюються по 8, тестові у 3 бали.

Варіант №1

1. Сформулюйте визначення «метрологія» як наукової дисципліни.
2. Охарактеризуйте печатки Київської Русі.

3. Методика археологічного дослідження поселень.
4. Тривалість звичайного року за Юліанським календарем: а) 354 доби; б) 365; в) 384 доби.
5. «Літорея» це: а) вид тайнопису; б) перша буква абзацу; в) розділовий знак.

Варіант №2

1. Підкресліть значення спеціальних історичних дисциплін для розвитку історичної науки.
2. Вкажіть на головні відмінності Юліанського і Григоріанського календарів.
3. Методика використання нумізматичного матеріалу на уроках історії в школі.
4. Поява писемності на Русі викликала: а) зміцнення зв'язків із Візантією; б) прийняттям християнства; в) загальними закономірностями в розвитку суспільства.
5. Маховий сажень дорівнював: а) 152; б) 176; в) 216.

Варіант №3

1. Дайте характеристику сфрагістиці як історичного джерелу.
2. Книжковий орнамент Київської Русі.
3. Правила обліку археологічних знахідок.
4. Візантійська ера створення світу старша нової ери на: а) 5508 р.; б) 5236 р.; в) 5605 р.
5. Безмонетний період на Русі тривав у: а) VIII–IX ст.; б) X–XI ст.; в) XII–XIV ст.

Варіант №4

1. З'ясуйте особливості математичної та історичної хронології.
2. Опишіть грошову систему України у XVI–XVIII ст.
3. Розуміння прийомів і методів археологічних досліджень у XVIII–XIX ст.
4. Найдавніша печатка часів Київської Русі належить: а) Святославу Ігоровичу; б) Володимирі Святославовичу; в) Володимирі Мономаху.

5. Остаточне Затвердження метричної системи мір у Франції відбулось у: а) 1700 р.; б) 1799р.; в) 1835 р.

Варіант №5

1. Охарактеризуйте поняття астрономічного і календарного років.
2. Наведіть письмові свідчення давніх авторів про наявність письма у східних слов'ян в дохристиянський період.
3. Закон 1924 р. Про міри.
4. Дослідники української нумізматики: а) О. Каменський; б) М. Котляр; в) А. Кронштейн; г) В. Зварич.
5. Сургучні печатки появились у: а) середині XV ст.; б) XVI.; в) кінці XVI ст.

Варіант №6

1. Проаналізуйте взаємозалежність між прийняттям християнства на Русі та появою письма.
2. Поясніть свою позицію щодо дискусійності питання про роль римських монет у давньослов'янському суспільстві.
3. Способи проведення археологічних розвідок.
4. Автор дослідження «актовые печати Древней Руси X–XV вв.»: а) В. Янін; б) В. Щепкін; в) І. Спаський.
5. Метрична система мір в СРСР введена з: а) 1922 р; б) 1927; в) 1941 р.

Варіант №7

1. Викладіть своє уявлення про календарну систему в Україні XVI–XVIII ст.
2. Дайте характеристику скоропису.
3. Печатки періоду феодальної роздробленості.
4. Розміри казенної десятини: а) 2400 кв. сажнів; б) 2900 кв. сажнів; в) 4600 кв. сажнів.
5. Початок грошової реформи Петра Першого: а) 1690 р.; б) 1700 р.; в) 1720 р.

Варіант №8

1. Виясніть відмінність між місячним та сонячним календарями.
2. Обґрунтуйте причини й час появи перших метеорологічних понять.
3. Методика збору матеріалів археологічних розкопок для проведення дендрохронологічного аналізу.
4. Перші українські документи за новим стилем датовані: а) 1582 р.; б) 1700 р.; в) 1918 р.
5. Глаголичний алфавіт зникає у: а) X ст.; б) XII ст.; в) XIV ст.

Варіант №9

1. Сформулюйте визначення «палеографії» як наукової дисципліни.
2. Що можна сказати про міри Русі періоду феодальної роздробленості.
3. Юліанський календар.
4. «Коло Сонця» це: а) річний оберт Землі навколо Сонця; в) порядок року у 28-річному циклі; в) частина доби від сходу й до заходу Сонця.
5. Достовірні дати початку виробництва паперу в Кураїні: а) XIV ст.; б) початок XV ст.; в) XVI ст.

Варіант №11

1. Дайте характеристику метеорологічної системи СРСР у 1922–1927 рр.
2. У чому полягають причини і зміст «другого безмонетного періоду на Русі».
3. Письмові матеріали і знаряддя.
4. Індикт це: а) порядкове місце року у 15-річному циклі; б) перша декада місяця; в) четверта частина року.
5. Випуск розмінної срібної монети в СРСР припинено у: а) 1925 р.; б) 1931 р.; в) 1941 р.

Варіант №11

1. Окресліть основні здобутки палеографії в питанні походження слов'янських азбук.
2. Зазначте, які зміни стались в календарі Росії під кінець XVII ст.
3. Закономірності розташування й ознаки археологічних пам'яток.
4. Серед власників печаток у Київської Русі були: а) князі; б) міста; в) дружинники.
5. Остання грошова реформа в Україні проведена у: а) 1992 р; б) 1996 р; в) 1998 р.

Варіант №12

1. Покажіть умови, в яких проходив у XIX–XX ст. процес вивчення вітчизняними дослідниками історичної хронології України.
2. Зупиніться на суті тайнописного письма.
3. Археологічні пам'ятки та їх класифікація.
4. Питаннями української сфрагістики у XVII ст. займались: а) Григорій Граб'янка; б) Григорій Сковорода; в) Пилип Орлик.
5. Час появи в'язі на Русі: а) середина XII ст.; б) початок XIII ст.; в) кінець XIV ст.

Варіант №13

1. Роз'ясніть як розвивались графіка кирилівського письма.
2. Порівняйте місячний і місячно-сонячний календарі.
3. Монети СРСР.
4. Документ, що дозволяє проводити археологічні дослідження: а) диплом про освіту; б) довідка з місця роботи; в) відкритий лист.
5. Перші українські друковані книги з'явилися у: а) кінці XV ст.; б) XVI ст.; в) в середині XVII ст.

Варіант №14

1. Розкрийте суть такого виду письма, яким є в'язь.
2. Відзначте основні джерела вивчення мір.
3. Археологія на уроках історії в школі.

4. Формат аркуша паперу: а) стовбець; б) десть; в) палімпецт.
5. Різниця між ультра березневим і вересневим початками року становить: а) два місяці; б) шість місяців; в) п'ятнадцять місяців.

Варіант №15

1. Розтлумачте в чому полягають недоліки сучасного календаря.
2. Зробіть порівняння мудрої і простої літорей.
3. Значення сфрагістики для шкільного навчально-виховного процесу.
4. Автор ери «від Різдва Христового»: а) Сократ; б) Клавдій Птоломей; в) Діонісій Малий.
5. Матеріал для письма на українських землях X–XII ст. а) папірус; б) пергамент; в) папір.

Варіант №16

1. Покажіть сильні і слабкі сторони сучасних проектів реформ календаря.
2. Введення метричної системи мір в СРСР.
3. Коло питань, які вивчаються за залишками археологічних об'єктів.
4. Найдавніші вітчизняні дослідження з хронології належать: а) Ярославу Мудрому; б) Володимирі Мономаху; в) Кирику Новгородцю.
5. Основний період використання пергаменту на українських землях: а) X–XVI ст., б) XII–XVII ст.; в) XIV–XVIII ст.

Варіант №17

1. Дайте характеристику основних мір площі на території України XVI–XVIII ст.
2. Календар Стародавнього Риму.
3. Методика збору з археологічних розкопок для уточнення дат за археологічним методом.
4. Старовізантійський книжний орнамент характеризується зображенням: а) тварин; б) птахів; в) геометричних і рослинних мотивів.

5. Одна з найдавніших печаток українського козацтва належить: а) П.Конашевич-Сагайдачному; б) П. Дорошенку; в) І. Скоропадському.

Варіант №18

1. Назвіть причини, які обумовили перший без монетний період у східних слов'ян.
2. Порівняйте практику використання ер в Україні і Росії.
3. Естамнажі в археології.
4. Перші гроші УНР з'явилися за часів: а) УЦР; б) Гетьманщини; в) Директорії.
5. Кількість букв у давньоруській кирилиці: а) 28; б) 33; в) 43.

Варіант №19

1. Визначте зміст календарної реформи Юлія Цезаря.
2. Міри довжини в Україні XVI–XVIII ст.
3. Діяльність Кирила і Мефодія в впорядкуванні слов'янської азбуки.
4. Монетна стопа це: а) вартість монети; б) вага монети; в) кількість монет, випускають з металу певної ваги.
5. Вруцелето це буквене позначення: а) будь-якого дня тижня; б) недільного дня; в) цілого тижня.

Варіант №20

1. В чому полягає зміст дискусії вчених щодо виникнення кирилиці і глаголиці.
2. Прийняття Григоріанського календаря.
3. Польова археологічна документація.
4. Найдавніші монети на території України з'явилися у: а) VI ст. до н е.; б) V ст. н е.; в) IX ст.
5. Міри довжини в Лівобережній Україні XVIII ст.: а) осьмачка; б) аршин; в) стоянець.

Варіант №21

1. Опишіть етапи розвитку українського скоропису.
2. Прийняття східними слов'янами візантійської системи рахунку часу.

3. Грошова реформа 1947 р.
4. Дослідники української метрології: а) Я. Ісаєвич; б) І. Єрофєєв; в) І. Климишин; г) С. Рейсер.
5. Розходження між Юліанським і Григоріанським календарями на XVII ст. ставило: а) 6 діб; б) 10 діб; в) 13 діб.

Варіант №22

1. Поясніть особливості ультра березневого і березневого стилів рахунку часу.
2. Особливості печаток періоду феодальної розробленості Русі.
3. Методика взяття археологічних об'єктів монолітами.
4. Найстаріший східнослов'янський рукопис писаний кирилицею: а) Мстиславове Євангеліє; б) Остромирове Євангеліє; в) Реймеське Євангеліє.
5. Міри площі в Україні XVI–XVII ст.: а) миля; б) прут; в) волока; г) маца.

Варіант №23

1. Охарактеризуйте зовнішні ознаки письмових пам'яток XV–XVII ст.
2. Рахунок часу індиктами.
3. Монета – історичне джерело.
4. Закон «Про систему російських мір і ваг» затверджений у: а) 1779 р.; б) 1835 р. в) 1861 р.
5. Ономастика вивчає: а) попоніми; б) трахоніми; в) оніми.

Варіант №24

1. Порівняйте особливості раннього і пізнього уставів.
2. Спроби календарних реформ у 20–30 рр. в СРСР,
3. Форми відкритих листів на дозвіл археологічних робіт.
4. Важливим джерелом вивчення мір є: а) Подорож ігумена Даніїла у «Святу землю»; б) «Слово о полку Ігоревім»; в) Графіті Софії Київської.
5. Григоріанський календар у Росії запроваджено у: а) 1861 р.; б) 1900 р.; в) 1918 р.

Варіант №25

1. Опишіть найбільш поширені прийоми в'язі.
2. Виникнення обліку часу. Перші календарі.
3. Монетна термінологія.
4. Автор дослідження «Папір та філіграні на українських землях»: а) О. Мацюк; б) І.Крип'якевич; в) Н. Лихачов.
5. Закон про можливість використання в Російській імперії метричної системи мір прийнято у: а) 1835 р; б) 1899 р.; в) 1914 р.

Варіант №26

1. Доведіть переваги метричної системи мір.
2. Ономастичні дослідження.
3. Допоміжні історичні дисципліни в роботі вчителя історії.
4. Поява Григоріанського календаря на українських землях пов'язана з діяльністю: а) Б. Хмельницького; б) С. Баторія; в) Петра І.
5. Міра ваги «камінь» в Україні дорівнювала: а) 12 фунтів; б) 20 фунтів; в) 32 фунти.

Варіант №27

1. Дайте характеристику тайнописного письма давніх рукописів.
2. Відзначте особливості календаря Давнього Єгипту.
3. Грошовий обіг в Україні 90 – років ХХ ст.
4. Лицьова сторона монети: а) аверс; б) реверс; в) номінал.
5. Міжнародна система одиниць (СІ) прийнята у: а) 1890 р. б) 1920 р; в) 1960 р.

Варіант №28

1. Проаналізуйте метрологічну систему Росії XVIII–XIX ст.
2. Методика перекладу дат із візантійської ери на нову.
3. Походження печаток.
4. Міра довжини «цаль» в Україні дорівнювала: а) 2, 48 см; б) 56 см; в) 72 см.
5. В наш час місячно-сонячний календар використовується у: а) Франції; б) США; в) Ізраїлі.

Варіант №29

1. Пригадайте суть календарних реформ в Росії та СРСР.
2. Оними є джерелами якої інформації?
3. Камеральна обробка археологічних матеріалів.
4. Формування російських мір XIX ст. відбувалось під впливом: а) англійських; б) французьких; в) арабських.
5. Нікейський собор, який рекомендував поширити юліанський календар на християнські країни відбувся у: а) 325 р; б) 840 р; в) 1582 р.

Варіант №30

1. Дайте характеристику метрології як історичної дисципліни.
2. Поясніть значення мініатюр для палеографічного вивчення документів.
3. Роз'ясніть правило високосу в Григоріанському календарі.
4. Поява прикладних печаток припадає на : а) XII ст; б) кінець XVI ст; в) XVII ст.
5. Міра площі «морг» (коронний) в Україні дорівнювала: а) 0,2 га; б) 0,6 га; в) 1,25 га.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРОГРАМА ІСПИТУ

Семестровий контроль здійснюється відповідно до «Положення про екзамени і заліки та порядок перезарахування навчальних дисциплін, визначення академічної різниці та її ліквідації при переведенні, вступі та поновленні студентів на навчання до Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Семестровий екзамен – це форма семестрового контролю засвоєння здобувачем вищої освіти теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни за семестр, який проводять як окремий контрольний захід. Семестровий екзамен здобувачі вищої освіти складають у період заліково-екзаменаційних сесій і є обов'язковим видом контролю знань, умінь і навичок студента здобутих під час навчання.

На семестровому екзамені потрібно не лише продемонструвати знання окремих фактів, концепцій та дат, а й уміння аналізувати. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою та повністю розкривати зміст питання. Необхідно продемонструвати уміння робити аналітичні узагальнення та висновки.

Здобувача вищої освіти вважають допущеним до семестрового контролю з навчальної дисципліни, якщо він виконав усі види робіт передбачених навчальним та робочим навчальним планом: немає поточних заборгованостей, успішно виконана МКР, самостійна робота та ІНДЗ (мінімальний допуск – 35 балів). Іспит оцінюється в 40 балів, відповідно відповідь вважається успішною, якщо студент виявив знання мінімально на 24 бали, тобто 60% від загальної кількості балів, які відведені на цей вид підсумкового контролю знань студента.

Натомість здобувачів вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускають до складання семестрового екзамену з відповідної навчальної дисципліни. Рішення про недопущення за поданням викладача приймає декан історичного факультету, його оприлюднюють до початку екзамену.

У відомості обліку успішності декан факультету робить запис «не допущено». Таких здобувачів вищої освіти допускають до складання семестрового екзамену після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю. За заявою здобувача вищої освіти про дострокове складання семестрового екзамену у зв'язку з поважними причинами, як виняток, може встановлюватися індивідуальний графік складання семестрових екзаменів.

Якщо здобувач вищої освіти не з'явився на екзамен з поважних причин (хвороба, сімейні обставини тощо), документально підтверджених відповідним документом, йому може встановлюватися індивідуальний графік складання екзаменів (не більше місяця після закінчення екзаменаційної сесії). Якщо визначений термін недостатній для виконання індивідуального графіку складання семестрових екзаменів, то розглядають питання щодо надання здобувачу вищої освіти академічної відпустки або повторного курсу навчання.

Здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю у формі екзамену отримали незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки до початку наступного семестру в терміни, визначені графіком ліквідації

академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету (графік ліквідації академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету розробляє деканат і затверджує декан історичного факультету).

Повторне складання семестрових екзаменів допускається не більше двох разів: один раз – викладачеві, другий – комісії в складі трьох осіб (викладач, який забезпечував викладання навчальної дисципліни, завідувач кафедри, провідні викладачі кафедри), яку створює декан історичного факультету. Відповідь здобувана вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності. Результат складання семестрового екзамену комісії є остаточним. Повторне складання семестрового екзамену з метою підвищення оцінки, як правило, не допускається.

Екзаменаційні питання з курсу «спеціальні історичні дисципліни»

1. Предмет і завдання хронології.
2. Поява і причини рахунку часу у давніх народів.
3. Виникнення і розвиток хронології.
4. Хронологія Київської Русі. Кирик Новгородець.
5. Основні одиниці вимірювання часу.
6. Календарі Месопотамії та Єгипту.
7. Рахунок часу у євреїв.
8. Мусульманська система рахунку часу.
9. Календар Стародавнього Риму.
10. Календарі народів Південно – Східної Азії.
11. Юліанський календар та його особливості.
12. Григоріанський календар та його особливості.
13. Календар французької революції.
14. Недоліки сучасного календаря та проекти його реформи.
15. Рахунок часу східними слов'янами.
16. Назви місяців за „Остромировим Євангелієм”.
17. Археологічні відомості про календар давніх слов'ян.

18. Прийняття східними слов'янами візантійської системи обліку часу.
19. Ультраберезневий, березневий і вересневий роки.
20. Індикти та вруцелето.
21. Календарна реформа Петра I.
22. Календарне питання в Росії у XIX – початку XX ст.
23. Особливості рахунку часу в Україні у XIV–XVIII ст.
24. Григоріанський календар в Україні.
25. Православна церква і новий календарний стиль.
26. Календарна реформа 1918 р.
27. Спроби календарних реформ 20–30 –х років XX ст.
28. Методика визначення і уточнення дат.
29. Предмет та завдання нумізматики.
30. Нумізматична термінологія.
31. Розвиток нумізматики як науки.
32. Монетні системи античних міст Північного Причорномор'я.
33. Монети Стародавньої Греції та Риму.
34. Римська монета в східних слов'ян.
35. Перший безмонетний період.
36. Монети Русі VIII–XI ст.
37. Дискусія „хутровиків” і „металістів” щодо характеру грошового обігу Русі.
38. Другий безмонетний період.
39. Відновлення монетної чеканки у другій половині XIV ст.
40. Грошовий обіг України XV–XVI ст.
41. Грошовий обіг України XVII–XVIII ст.
42. Монетна система Російської держави XV–XVIII ст.
43. Гроші Російської імперії XIX – поч. XX ст.
44. Грошове господарство України 1917–1920 рр.
45. Грошова реформа в СРСР 1922–1924 рр.
46. Монети СРСР.
47. Гроші незалежної України.
48. НумізMATика у навчально – виховному процесі в школі.
49. Предмет і завдання метрології.
50. Поява одиниць вимірювання. Антропометрія.
51. Розвиток науки метрології.

52. Питання української метрології в працях зарубіжних дослідників.
53. Міри первісного суспільства.
54. Джерела вивчення мір.
55. Міри стародавніх цивілізацій (Єгипет, Греція, Рим, Китай).
56. Міри Київської Русі.
57. Міри Русі періоду феодальної роздробленості.
58. Міри на українських землях XV–XVII ст.
59. Система мір в Україні XVIII–XIX ст.
60. Міри Російської імперії.
61. Метрична система мір.
62. Міжнародна система фізичних величин (СІ).
63. Розвиток сучасної науки та її вплив на вироблення нових еталонів мір.
64. Палеографія як спеціальна історична дисципліна.
65. Практична палеографія XI–XVII ст.
66. Розвиток палеографічної науки у XIX–XX ст.
67. Зовнішні ознаки письмових пам'яток Месопотамії та Єгипту.
68. Зовнішні ознаки письмових пам'яток Стародавньої Греції та Риму.
69. Найдавніші свідчення про писемність східних слов'ян.
70. Питання про дві слов'янські азбуки.
71. Характеристика зовнішніх ознак письма Київської Русі.
72. Графіка східнослов'янського письма.
73. Характеристика орнаментів письмових пам'яток.
74. Еволюція водяних знаків на папері.
75. Характеристика в'язі.
76. Види тайнопису.
77. Основні етапи розвитку українського скоропису.
78. Значення палеографічних ознак для датування текстів.
79. Палеографічні дослідження та їх роль в професії вчителя історії.
80. Предмет і завдання методики археологічних досліджень.
81. Види археологічних пам'яток.
82. Поняття культурного шару і стратиграфії в археології.

83. **Форми відкритих листів та право ведення археологічних робіт.**
84. Види і способи проведення археологічних розвідок.
85. Методика розкопок поселень.
86. Методика розкопок поховальних пам'яток.
87. Польова археологічна документація.
88. Топографія в археології.
89. Камеральна обробка археологічних матеріалів.
90. Естампажі і моноліти.
91. **Археологія і методи природничих наук (радіовуглецевий, археомагнітний та ін.).**
92. Предмет сфрагістики та її завдання.
93. Формування сфрагістики як науки протягом XIX–XX ст.
94. Печатки Київської Русі.
95. Печатки періоду феодальної роздробленості.
96. Сфрагістичні знаки XV–XVII ст.
97. Печатки XIX–XX ст.
98. Сфрагістична система незалежної України.
99. Використання сфрагістичних матеріалів в процесі викладання курсу історії в школі.

**Оцінювання навчальної роботи студентів
здійснюється за 100-бальною шкалою:**

Поточний контроль	Модульна контрольна робота	Самостійна робота	Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання	Екзамен	Підсумкова оцінка
20 балів	30 балів	5 балів	5 балів	40 балів	100 балів

Рейтингова оцінка з кредитного модуля

Рейтингова оцінка з кредитного модуля – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння здобувачем вищої освіти певного кредитного модуля (навчальної дисципліни) упродовж його вивчення.

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Рекомендовані системою ECTS статистичні значення (у %)	Екзаменаційна оцінка за національною шкалою
90-100 і більше	A (відмінно)	10	відмінно
82-89	B (дуже добре)	25	добре
75-81	C (добре)	30	
67-74	D (задовільно)	25	задовільно
60-66	E (достатньо)	10	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)		незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)		

Перескладання рейтингових оцінок (від 60 і більше балів) з метою їх підвищення дозволяється лише у виняткових випадках за погодженням із деканом історичного факультету та з дозволу ректора університету.

Умови визначення успішного засвоєння освітнього компоненту «Спеціальні історичні дисципліни»:

- кредити присвоюються здобувачам вищої освіти після завершення навчальної дисципліни та успішного оцінювання досягнутих ними результатів навчання;

- критерієм успішного проходження здобувачем вищої освіти оцінювання результатів навчання є досягнення ним мінімального порогового рівня оцінок за кожним запланованим результатом навчання освітнього компоненту та мінімального порогового рівня оцінки за освітнім компонентом загалом, яких складає 60 % від максимально можливої кількості балів, визначеної відповідними нормативними документами Університету;

- здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю отримав незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки;

- ліквідацію академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяють до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускають не більше двох разів: перший раз – викладачеві, другий – комісії, яку створюють за розпорядженням декана факультету.

- за неуспішного проходження оцінювання результатів навчання за освітнім компонентом кредити здобувачу вищої освіти не присвоюють.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)»

https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Підручники та навчально-методичні посібники

Археологія України : Курс лекцій. Київ : Либідь, 2005.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підручник. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2004.

Видатні дослідники української археології. Тексти лекцій ; [уклад. В. А. Рудий]. Львів, 2005.

Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Луцьк, 2015. 420 с.

Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Умань : РВЦ «Софія», 2011. 305 с.

Гуцал А. Ф. Давні календарі, міри, монети та письмо. Кам'янець-Подільський, Оіюм; 2006. 210 с.

Історична наука : Термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник. Київ, 2002. 320 с.

Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник ; [за ред. В. О. Замлинського, М.Ф. Дмитрієнко]. Київ : НКМ ВО, 1992. 350 с.

Савчин М. С. Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995.

Історичні дисципліни : довідник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів ; [І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та інші]. Київ : Либідь, 2008. 520 с.

Історична хронологія. Календарні системи світу : навчальний посібник із спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін ; [автор-укладач О. О. Тарасенко]. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2004.

Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни : навчальний посібник. Київ, 2010. 267 с.

Допоміжні матеріали

Булатов С. Антична нумізматика. Загальні проблеми античної нумізматики. Ч. І. Одеса. 2005.

Брайчевський М. Римська монета на території України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : КМ Академія, 1998.

Войцехівська І. Джерела історичної метрології : аналіз первісників та зіставлення даних. Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Вип. 11. Київ. 2004.

Герасименко Н. Наукові праці про європейські міри в Україні. Історіографічні дослідження в Україні : Збірник. наук. праць. 2016. Вип. 26.

Герасименко Н. О. З історії української метрології : міри об'єму збіжжя й меду. [Український історичний журнал](#). 2014. № 4.

Голиш Г. М. Основи нумізматики : Навчальний посібник. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2002.

Гай-Нижник П. Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду у 1918 р. Київська старовина. 2007. №2.

Гнатенко Л. Кульбакіна С. "Славянская палеографія". Бібліотечний вісник. 2014. № 4.

Гаврилюк Н. О. Методика дослідження масового матеріалу з античних пам'яток. Археологія. 2013, № 3.

Гаврилюк Н. О., Михальчишин І. Р. Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні (охорона курганів). Археологія. Київ, 2008. №1.

Дорофєєва Н. Комаринська З. З історії грошей України. Київ : Національний банк України, Львівський банківський інститут, 2000.

Загреба М. Монети України 1992–2017 рр. Київ. 2018.

Задорожнюк А. Б. Подільські печатки кінця XVIII – середини ХХ ст. Київ : Софія, 2010.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматики : довідник. Тернопіль, Львів : Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, 1998.

Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.

Климишин І.А. Календар і хронологія. 5-те вид., доп : Івано-Франківськ. 2002.

Кучинко М.М. Археологія в навчально-виховному процесі в школі : методичні рекомендації по використанню археологічних матеріалів на уроках історії і в позакласній роботі. Луцьк : Волин. ін-т удосконалення вчителів, 1979.

Михайловський В. Історія, мова, географія : топоніми середньовічного Поділля. Київ : Темпора, 2021. 412 с.

Нечитайло, В. В. Михайлов С. Л. Каталог античних монет Скифії, Березани, Никонія, Тирь, Керкинитиды. Київ : Изд-во Киев, 2000.

Нечитайло В. В. Каталог монет українських князств XIV – начало XV ст. Київ, 2011 64 с.

Однороженко О. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького : Автореферат дис. канд. істор. н. Київ. 2003.

Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994.

Пережест О.Г. Історична хронологія. Черкаси : Відлуння,1999.

Петрик О. Історія монетарного розвитку в Україні. Вісник НБУ. 2007. № 1.

Перкун В. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр. : Стан та перспективи досліджень. Український історичний журнал. 2010. № 1.

Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XIII ст. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003.

Шологон Л. І. Спеціальні історичні дисципліни : мова та письмо. Конспекти лекційних занять. Івано-Франківськ, 2014.

Шуст Р. Нумізмати́ка : історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ : Знання, 2007.

Інформаційні ресурси

Сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Сайт Національної Парламентської бібліотеки України URL: <http://www.nplu.kiev.ua/>

Сайт Інституту історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>

Сайт всеукраїнської громадської організації Спільки археологів України. URL: <http://vgosau.kiev.ua/>

Вивчення курсу не потребує спеціального матеріально-технічного та/або інформаційного забезпечення, однак можливе використання технічних засобів для демонстрування презентацій (ноутбук, проектор). Передбачається застосування об'єктно-модульного динамічного

середовища навчання MOODLE. Можливе використання застосунків для проведення відеоконференцій.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аверс – лицьова сторона монети.

Агоронім – назва міської площі, майдану, ринку.

Азбука, алфавіт, абетка – упорядкований ряд букв мови.

Алтин – 6 копійок.

Берестологія – галузь знання про берестяні грамоти.

Буквиця – азбука, абетка.

В'язь – декоративний вид письма.

Вексилологія – наука про прапори, прапорництво.

Верження – відстань, яку пролітає камінь, кинутий людиною.

Верста – міра довжини, трохи більше 1 км.

Геортологія – наука про свята.

Геральдика – наука про герби.

Герб – знак, символ.

Глаголиця – давній варіант слов'янської азбуки і писемності.

Гривня – грошова одиниця України.

Гріш краківський – грошова одиниця Польщі.

Гріш празький – основна грошова одиниця на території українських земель до 16 ст.

Грош – грошова одиниця Польщі.

Грошовий обіг – використання і рух грошей на визначеній території.

Грошовий рахунок – система грошового обігу на визначеній території.

Гурт – ребро монети, медалі.

Гуцульський Хрест – нагорода УНР.

Двогривеник – 20-копійок.

Девальвація – знецінення грошової одиниці.

Денга – грошова одиниця Московської держави.

Деномінація – грошова реформа по списуванню нулів.

День в дорозі – відстань у 25 км тривалість дня і ночі однакові 21 березня.

День осіннього рівнодення – 23 вересня.

Десятина – поземельна одиниця вимірювання трохи більша за 1 га.
Дипломатика – наука про документи.
Дукат – грошова одиниця, золота монета Венеції.
Дюжина – лічильна одиниця, 12 предметів.
Дюйм – одиниця довжини, 2,54 см.
Ек'ю – грошова одиниця Франції.
Емблема – знак, символ прямого значення.
Емісія – випуск грошей.
Епіграфіка – наука про написи на твердих матеріалах.
Епізод – констатація відомого факту, події в часі та просторі.
Етнонім – назва будь-якого етносу, в тому числі роду, племені, племінного союзу, народу.
Жетон – монетоподібний виріб інформаційного призначення.
Заставка – прикраса на початку книги, розділу.
Злотий – грошова одиниця Польщі.
Знак – символ чогось.
Знаменно – прапор, на якому є зображення або написи.
Значок – невеликий прапор.
Зобниця – одиниця вимірювання сипучих тіл.
Золотник – 1/96 фунта.
Історична географія – наука про перетворену людьми природу.
Історична грамати́ка – наука про писемність у минулому.
Кадь – одиниця ваги.
Каламар – козацький клейнод, чорнильниця.
Календа – перший день кожного місяця у римському календарі.
Календар – система виміру та обліку часу.
Камінь – одиниця ваги.
Канун – переддень календи, нони, іди, події.
Карбування – спосіб виготовлення монет, медалей тощо.
Кирилиця – слов'янська абетка.
Кілограм – одиниця ваги у 1000 г.
Кіновар – червона фарба.
Кінцівка – прикраса у кінці тексту.
Клас топонімічний – сукупність однотипних географічних назв (річок, озер, боліт, поселень, тощо).
Кодикологія – наука про рукописи, фоліанти.
Копя – лічильна одиниця, 60 предметів.

Копійка – грошова одиниця Московської держави, Росії, України.
Корець – одиниця вимірювання рідких і сипучих тіл.
Корогва – прапор населеного пункту, військового підрозділу.
Корупція – негативне явище, пов'язане зі зловживаннями влади: хабарництвом, протекціонізмом тощо.
Кошик – місткість господарських потреб.
Крона – грошова одиниця Австрії, Чехії.
Кування – спосіб виготовлення монет і предметів з металу.
Купа – грошова одиниця Русі.
Купон – платіжний засіб.
Купоно-карбованець – грошова одиниця України у перші роки незалежності.
Лан (волока) – поземельна одиниця.
Літр – одиниця виміру рідин.
Лотерейний квиток – цінний папір у боністиці.
Маргінес – узбіччя історичного процесу.
Марка – поштовий знак у філателії, грошова одиниця Німеччини.
Медаль – пам'ятна відзнака або нагорода.
Медаль Золота зірка – нагорода героя України.
Скрипторій – майстерня для виготовлення і збереження рукописів.
Солід – дрібна монета Речі Посполитої.
Талер – основна грошова одиниця у Європі з 16 ст.
Текстологія – вивчення текстів писемних джерел.
Тип (ономастичний) – категорія власних імен, об'єднана за зовнішніми і внутрішніми ознаками.
Титул – перша сторінка у книзі, почесне звання для знаті.
Тонна – одиниця ваги у 1000 г.
Топонім – власне ім'я будь-якого географічного об'єкту.
Топоніміка – розділ ономастики, який вивчає топоніми, закономірності їхнього виникнення, розвитку, функціонування.
Тропічний рік – 365 днів 5 год. 48 хв. 46 сек
Трояк – монета у 3 копійки.
Урочище – невеликий природно-фізичний об'єкт, який вирізняється своїми ознаками із загального ландшафту, зокрема, рослинністю, ґрунтом, тощо.
Фунт – одиниця ваги у 409 г.
Хвилина – проміжок часу у 60 сек.

Філуменія – наука про колекціонування предметів, що пов'язані із сірниками.

Шаг – грошова одиниця УНР.